नं० ८०७-घ

लिंगानुशासनम् सटीकम् (सम्पूर्णम्)

नं० ८०७-घ

पत्राणि ३५

३५ पत्र

लिंगानुशासनसटीक२५

लिं

ॐ श्रीगणेशाय नमः ॐ स्वरूपं विश्वरूपाख्यमनाख्यातमकारकम् । प्रपद्ये प्रणवात्मानमलिंगं सांख्य-
मव्ययम् ॥ नमस्यामि सदा वेधांहृल्पवामयमत्यकम् । स्थूलां सूक्ष्मां शिवां घोरां सर्वाकारां सरस्वतीम् ॥
स्मारामि सर्वसाहित्यपारगाणां महत्तनीम् । गुरूणां यत्प्रसादेन प्राप्यते वैबुधं पदम् ॥ सारस्वतस्य विद्व-
ज्ञाविद्वज्जनचक्रवर्तीवरः कवीनां लिंगविज्ञाने शुश्रूषति सुधियो यतः । प्रार्थितः प्रशास्तकारेणापादग्रहपूर्व-
कम् करोति शबरस्वामी दीपवर्षः पंजिकामिमाम् ॥ इह हि शास्त्राणि विशिष्टेष्टदेवतानमस्कारपूर्वका-
णि मनस्यंत इति शिष्टाचारः । तदर्थमेव कश्चिदकलकलुषशास्त्रपारदृश्वा शबरस्वामी भगवंतं सर्वभूता-
वासं श्रीवासुदेवं चक्राद्यम्भेर्विशेषणपत्यालोकेन नमस्यन् प्रथमश्लोकेनाह । नमि माध्वितज्ञवारदैत्यचक्र-
यचक्रीणाम भूयरयरागयुक्तम्मी भूतैकराहवे वक्रिणे नमः ॥ कीदृशं मामभितं दैत्यचक्रं येनेदृशा यात्त-
यामदृष्टभूयरवर्तितयाथराभूमिः मेवागागोरहंतरक्तम्मीभूतपकावीदर्यस्य भूमिरेकबाहुस्तम्भ-
मात्रिताभतीत्यर्थः । एवं देवतानमस्कारकृता अभिधेयप्रयोजनकथनायाह । मनोरमतमैर्वृत्तैः स-
ज्जनानंदवर्धनम् । लिंगानुशासनं सम्यग्यथावृद्धि विधीयते ॥ लिंगानुशासनं विधीयते इति लिंगानां स्त्री-
पुंनपुंसकार्थवदाविष्टानां परिभाषादिविलिंगरूपाणामनुशासनं स्फुटीकरणं क्रियते । अथ कि-
मिदं लिंगानामनुशासनं कविप्रसिद्धं यते । लिंग्यते ज्ञायते स्त्रीमा भावो येनास्ति लिंगानि येन

नातिस्तनमेहनादीनि उद्दादिमान्यपि आदौ हृत इत्यादीनि लिंगज्ञानप्रयोजनं सम्यक्प्राह प्रयोगा।
धिगमो धर्मार्थकाममोक्षशास्त्राधिगमस्तदर्थानुष्ठानेन चतुर्थं महाकविनेच विरचितमेषोभवेत् सम्भा
सच संस्कारमानबहुवचनलाभः देवतास्तोत्रकारणेन च वीरदेवतादिदृष्टविशिष्टफलप्राप्तिरेवं सर्व
पुरुषार्थः प्रयोजनमस्य लिंगानुशासनस्य ननु से त्येवाचिरवररुचिदेवद्वगाणिप्रभृतिमहापुरु
षविरचितानि लिंगानुशासनशास्त्राणि तत्किमस्य कारणप्रयोजनमित्याह यनिरमातमेसज
रत्यदयटद्वारिभिर्हैत्रेरिदं कृतनम् अतएव संजनानेदवबनम् यथाचान्येष्वमसपनदेवमज
नानेदवर्धनम् तथाहि पृथक्पृथक्करणादिनिदर्शनेनाथ्यस्यविपोषसानार्थं व्यापिताव
दर्शयिष्यते यथावृडिद्वुद्धानश्चप्येण पतदेवाथिमश्लोकेनस्पष्टयति वक्त्राचार्यमत्येवापि
अस्येलालित्ययोगतः स्पष्टं स्पष्टीकृतं रक्तैरिदं लिंगानुशासनम् पूर्वश्लोकानुसारेणास्या।
यमर्थः अथस्त्रीप्रकरणमाकारादिक्रमेणादर्शयन्नाह आदौ हृत स्त्रियां प्रयोगं गलक्षीप्र
स्यैषा पतत्यायमहिदाभ्रहिवलिविसन्नदीदिसः आस्य ईत्र ऊस्र तेयदीहृतः तदंतापतेस्वय
न्तेकेवलानामेषां प्रयोगोनास्तीति तेनकारांता ईकारांता ऊकारान्ताश्च शब्दाः स्त्रियां भव
न्ति प्रायोबाहुल्येकषतोन्यत्रापि दृष्यंते तेयथावसरं वक्ष्यंते हिमात्रप्रदर्शनमेवंगंगदयउक्ता ः

लिं
२
2

तेनाकारांतैर्जयश्चेयंगंगनत्थाव-मालादयोज्ञेतव्याः ईकारांताद्विविधाःङ्यादंताद्दुंताश्चतत्र
ङ्यादंतायथा इयंलक्ष्मीः इयंश्रीरित्येवमादयः ऊंतायथा इयंगौरीकुमारीकिशोरीत्येवमादयः
उकारांतायथा इयंचमूःकण्डूः कद्रूः जम्बूर्यवागूरित्येवमादयः एतेबहूनांस्त्रीतिपदेनतुनो
क्ताः एवोयद्वाणामतिव्याप्तिनिहित्त्वयेतेनेयंकीलालपाशी अयंकीलापाणामप्रमान नथायथा
माणास्मी अयंयामणीणामप्रमान पवयवाग-भ्रतयः नथायेआदीहतस्मान्नियथावसरम
थ्वीवल्लिंगेषूदाहार्ष्यतेपर्यायसहितारतभूमिश्चवल्लिश्चविद्युच्चनदीचादिरुभूमिवल्लिनदीादि
णः पर्यायसहितानामपर्यायाःभूमिर्जगतीपृथ्वीलाणीत्येकमाव्ययः नदीधुनीसरिद्धोपवती
स्रवंतीनिम्नगापगाप्रभृतयः वल्लिलताप्रतानिप्रभृतयः विद्युत्सौदामिनीताडिच्छउकूदायास्ये
त्येवमादयः अकारांतानमजायउष्णाबितिजापामभवितव्याम इदांनीमिकारांतप्रदर्शयन्नाह
सन्नचस्पिदपिस्त्रकृदिविद्याघ्राणिवाचकम उक्तान्त्तमिकारांतेविद्याज्ञात्यादितोपरम्
इकारांतेपाठोऽस्त्रियोविद्यादित्रिवर्ज्याप्रसंगःप्राप्नोतिउत्राह सन्नचस्पिदपिस्त्रकृदीत्यत्रसमाहारे
कवद्भावेनसपुंसकता एतदिकारांतपाठपंचकंवर्जयित्वाप्राणिवाचकमसन्वाभिधायकंज्ञात्यादि
तोपरम एतोज्ञातिप्रत्यानिथिप्रभृतयाणोउसिवर्देनेतम्योयदन्यदिकारांतमन्यञ्जंवापारस्य।

३

नास्तियोविधातृ ज्ञात्यादिमध्येसजात्यादीनामपोहादिनश्वनिराकरणान्नेषोनपुंसकनेवबहुव्या इदंमन्त्रिदे
हागे इदमस्थिकीकसम् इहंदौयत्नीरविकारः इदंसूक्ष्मिडोहुपर्यंतः इदमदिनेत्रम् अप्राणिवाचक
मितिप्राणिशुभयम् यथागायमयंवाकपिः एवंतिन्निरिकिन्निर्व्यविश्वहितिप्रस्तयः नतुसन्नत्र्यस्थिदा
विसद्भ्यादिविहायाप्राणिवाचकम् ज्ञात्यादिभ्योपरमित्युक्तेनपुत्रज्ञानन्ताचशाहद्रूपस्त्रियामापद्य
ते तत्किमुक्तानन्तासुच्यतेसत्यम् मन्दबुद्धिप्रबोधार्थं इदमत्रप्रदर्शनार्थं चैतदभिहितम् इदानीमिका
रान्ताः प्रदर्श्यन्ते उषधिपुरातिपत्नातिपत्नीवंततिवामिकोदशरेखाः श्रेणलिकाकालिशाविशारी
स्त्रंदिनरीषधिदीधितिर्वृत्तिः स्वेयिकारीयमश्वप्रकरणपरिसमाप्तेः एताश्विर्याविन्यादिन्याहु
श्यमौषधिः फलपाकान्ताः अन्येत्वकविध्याश्चिप्रत्ययान्ताः सन्ध्यादयः पुंसिश्ययघडतिमार्गः पत्नीतिः
पत्नमले पंक्तिलैलावार्तनिः प्रवाहः वामिस्रदारणभाउम् वितर्दिर्वेदिः श्रुरन्त्यपुरांगन श्रेणुलिर
गर्भिस्वकरणावाकाकालिस्वरविशेषः दत्तक्तोनिषादः निषादस्वाकालिखोत्यादिभ्युत्सुकषेणा
वेटित शारियालिविशेषः पल्ययनेवाश्वगारिः श्रातिनामापद्दीपर्वतेश्यामाइतिप्रसिद्धः तर्दि
त्याभिः नाविर्वायभावरे इश्रुधिरपाणाः धीहितिरश्मिः अन्येरश्मिवाचकाः पुंसि वर्तिर्दीपाकम्
भ्रजटिजरिकटीतिज्ञाटिकोद्याजिराजिस्थविकुपिरुचिवीविश्रेणिनिश्रेणिवीणाः वटिन

लिं
२

3

टिरवनिह्नानिस्नानिनेमप्यथिनेवीयहत्नि विपणिपेशीः पालिहल्यालिनाली पत्तस्मिंयांविघात् इयंडु
मटिरस्तोम्पाहृष्टिः ऊटिवासविशेषः कटिः श्रोणिः शैतिरूपङ्वः ग्रोटिंश्चंशः कोटिस्मेख्योडान्तभू
स्वश्वानिर्वृंडंमभागस्य गजिलेखा छविश्चोम्लक्व दर्षिकर्षणं कविदीप्तिरभिलाषश्च वीचिकल्लो
लः श्रेणिस्समानशिल्पानां संहतिः पंक्तिश्च निश्रेणिरधिरोहणी वेणिश्केशरचना वटिज
गोटिविरचितामणिडकाकरा यत्तदिवसनीषकालपरिमाणम् ~निर्माणपाशाकरस्थाने टनि
रंगदिन्तिः स्नानिश्चित्तपीडानेमिप्रधिः श्रश्रिकोणः नीविर्जघनवस्त्रायथनेमूलधनेच श्र
हणिक्रोष्ठस्थानेविपणिर्वणिजां ककुभः मेषिांगमादौविंडः पालिः पंक्तिकर्णैकदेशश्चधूलि
पाहः आलिस्याली पंक्तिश्च लालिनाडिस्निग्धा गावेवायकभाण्डश्च अरणिकाण्डपद्दिकाश्च
टिश्च न्यायतिशार्कीस्तमितिवमतिहेतौ हृष्टिविष्ठाभिमष्टीः रजानिध्यमनिनाभीवावलिश्रोणि
भंगीः खलिलिपिपालिविटपीः शाषक्षलीवंदनादौ सर्वमेतत्स्त्रियांविघात इषमरणिरमिम
क्रनकाष्ठम् करणिवलतिः पार्ष्णिःपादपश्चाद्भागः छर्दिर्वमनं शक्तिशशाम्नका श्रातिस्तुग
तिः पांक्तिरायुधं मास्तेकच मर्थेचसमितिस्सयाम सकेतस्थानेसभाव वस्मातिन्त्वामः हेतिं
लाप्रहरणोव ह्यष्टिस्तस्तात्र्यक्षतागौ विष्टकरणे अभिवनिन्द्रे यष्टिदोण्डः रजानिन्निशा

२

यमनिमृत्वैकदेशास्मिराच नाभिस्तंदिर्मेषंच ग्रावलिर्थकुःपोनिस्त्र श्रोणिक्कटिःभंगिविविक्तिति
खलिःपिण्याकं लिविक्तिपिश्वाहरविन्यासः दर्विवदाकामानुभाण्डेच शाक्कालीभोजनावि
शेषः वेदिविउडिःलादिःपूर्ववेगागे इदानींपरिभाषालिंगपन्सुषपंने ग्रवुधेक्काहिम
दंगेडंमृभिंमवभिंगविगज्जादानावनौवार्दिंतोष्ठालिवलितथा ग्रत्रविंशादितिसमस्थते क्क
हिंषाहोवुधेपेडितेवर्तमानःश्रमि अन्यत्रतकार्षिणीक्काहिःस्त्रियाम् उर्मीभिश्चादेकदेशोस्त्रि
याम् इयंजूर्मीभिःप्राशाकाः अन्यत्रयंजूर्मीभिःपटहः सरभिशाहोगाविवषणायोस्त्रियाम् इ
यंसरभिगौः अन्यत्रयेसभिःसरभीदेवछामितिवार्विशाह्नोगजयहणास्थानेवर्तमानः स्त्रिया
म इयंवारिर्गजयहणास्थाने अन्यत्रेदंवारिजलमिति नथ्यादंनोष्ठादवलिशाहोस्त्रियाम् इयं
वलिस्त्वक्तंकेचः अन्यत्रौष्ठास्त्रपुंस्ययंबलिरुपहाराक्करोवा इतीकारांतशाहृत्पंयउक्तं
तस्त्रियोविषत् नयथाइयेदृष्टिः भूमिःशाक्तिः ऊतिः वीथिः वीथीज्यनिःवापिद्वमिस्रचि
श्रुतिःजातिःशाल्मलिःसूर्मिः इत्येवमादियदनदनक्तंवहु ` पचायम् इदंताउक्ताः इदा
नीमकारांताउषपंने स्नायुप्रियंगु दनकर्थकंगुरज्जाखपर्शुः तनकण्ठेचम्स मात्रादयो

लिं
ध
५

चाप्रथितानादंतारायौ स्तनात्स्यादपश्चरोश्च श्वायादीं स्त्रियां विद्यात् इति पूर्वेन सम्बन्धः तद्यथा
स्नायुसिरा प्रियंगुश्चालिविशेषः दन्तदानवमाता कार्थविनिविशेषः कंगुः प्रियंगुः पृणामालता
च वजेमेजादिह्नतंदाम श्रावुर्म्भिषिकापर्णः प्राप्यंगम तन्त्रपृशारीरे कच्छुः पामा चेवस्फोटिः इ
त्यादन्ताः मात्रादयायति एते स्त्रियां भवंतीति सम्बन्धः मात्रादयो यथा इयं माता स्वसा दुहिता न
नंदा इत्यादय पिता भ्राता नप्तेत्यादयाः पुंसि प्रथिताः एवमकारान्ताउक्ताः अपरमवेषु रायौ स्त्रैनौ
श्च स्त्रियां भवंति रायन्ते अयं राः पेकारान्तेषु यौकाराकाणाः अयं मोकारान्तेषु नौर्जलप्लवः अयं मो
कारान्तेषु गोशब्दो भयलिंगतावत्यते इत्यजन्ताः अथ हलन्ता उच्यंते स्रक्तीमपाद्ह्रश्रादस्सीमि॰
दापदापः प्रावृ दरछक्करकरउपानह त्वोग्रुभासौ निडिशुषाउपनिषत्परिषद्दाशी स्सम्पादिप
त्विति पदोदि इमानवेव एते स्रगादयः स्त्रियां भवंति यथा अयं स्रं मला स्रीमामर्यादापामव्यापिः
त्विषा शिला समिदानीं धनुकाह्युड्ंच यापक्तासनेच आपोजलानि प्रावृड्वर्षाः शरदृतुविशेषः
दरत्म्लेच्छजाति उपानच्चर्मपादुका दत्तादवं योवेदेकदेशः द्यौर्वियतोभादीप्तिः निडीशिरेववि
प्रेषत्स्यजलकाणाः उपनिषद्रहस्यशास्त्रम् परिषत्सभा वत्सुभुक्ताश्चाशीराशंसा सम्पत्समृ

५

त्तिः प्रतिपत्त्यर्थमाद्याद्यातिथिः विद्यमानवेत विंशत्याद्यामानवेमनुष्यवर्जितेस्त्रियांवर्तमानः स्त्रियांये
षेयु विंशत्याविंशत्याद्योवे षष्ठेमनुष्येचवर्तमानः पुंलिंगएवयथा अयंविंशतिःषष्ठेमनुष्यस्त्र स्त्रक्रांति।
र्गिं गिषावेहस्तोरुन्तेसम्बस्वेस्दोहाः पूर्येषिन्दषत्स्यि, गथवांग्रिमसत्वरिस्मृतः पताश्रपिस्त्रियांस
वयथाइयंस्त्रुग्वोमभाएडादेवचर्मानिणि क्राडिःतिषाराशिः वेदज्ञ भोज्यातिनोगिः वीरहणाव
शषः संमन्तभामज्ञर्षःस्वर्त्तिकाडाहारम् षृषुरीयोपित्वीन्दषडिषादःस्मिकक् पृतेपचनभोडे
व धूकद्वस्थानम् वाग्वाणीगीर्वैकरुट्शेषः हृग्स्हृिःपरिस्त्रुन्स्वरा विंशत्याद्यानवत्यंताअन्यंतोभ
वनिर्येषातल्प्रत्ययोयथागोनांक्लृंदास्यव्योचमध्यमात विंशत्याद्याविंशतिप्रभृतयास्त्रियम् विं
शतिः त्रिंशत्चत्वारिंशत पंचाशत षष्टिः सप्ततिः अशीतिः नवतिः आदियहणादेकविंशतिप्रभृ
तयोगृह्यंतेयवस्तुतम् शतात्प्रभृतिनपुंसकवत् इदानींप्रत्ययद्वारेणदर्शयितमाह अन्यंतः आ
क्रोशेन–निरिभ्यायनिप्रत्ययातोस्त्रियाम् अणाश्रभवनिः पवमजननिः अकरणिः इत्यादय उ
ल्यन्पया इतितस्यभावस्तलोयथेयंमोनाप्रुद्रुतामजता सम्रूद्वार्थेयामजनवेयमद्वायेत्पत्तल
यथेयंयामताजननावेयुतासहायतास्वार्थिकोदेवात्तलदेवताछंदासिचमध्यमाहस्त्रेस्त्रियोभ

।लिं
५
5

वंतिमध्यममिति अदंतरेफेछंद उच्यते अत ऊर्ध्वं प्रतिष्ठा गायत्रीप्रभृतय उत्कृतिप्रभृतय सर्वेछंदोजातय
स्त्रीयो भवंतीत्यर्थः उक्तान्ताः मध्यमानोतनपुंसकामित्यर्थः एकादित्यक्षराणां क्रमेणोत्तुङ्गमध्यम
स्या इति मे यदीव्रस्मामिह्नोर्बालावागीश्वरस्य सवरस्मामिनक्तानोहृष्वबन्नक्तनलिंगनुशासनटीका
यं स्त्रीलिङ्गप्रकरणम् यदानीं पुंलिंगप्रकरणमारभ्यते बहुस्वरः पुंसि भवेदसंतस्तन्यो समस्तान्तः।
मनोप्सरस्तः द्यर्थक्षत्रवेधोजरसौविहायोविहायसामासकमसंतमेत्य स्वराश्वोबहुवोयस्यासंतस्य।
सबहुस्वरोसंतः पुंसि भवति एवं सुमनोप्सरसुपाहृयोरपि पुंस्त्वप्राप्तेनीत्याह अन्यइति सुमनोप्स
रषाहाभ्यांमन्यः सुमनोप्सरषाहोबहुस्वरावप्यसंतौ स्त्रियां भवतः असमस्तो अकृतसमासो
समस्तयोरभिधेयवल्लिंगतावत्वात् सोभनानिमनांसियेषांते सुमनसापंडिताः सप्सरोभवं
तेते इति साप्सरसाम्लिडवारणाइति सुमनोप्सरषाहाभ्यांमन्ये बहुस्वरा असंताः पुंलिंगे भवंति
यथाश्रये विडाजाः उषानाः अनेहाः शक्रशुक्रकालवाचकासवमन्योपि सुमनोप्सरषाहृयोः।
पुंस्त्वप्राप्तेप्रतिषेधः नपुंसकेबहुस्वरत्वादप्राप्तिः पारिशेष्यात्स्त्रियां इमाः सुमनसः पुष्पाणि
इमाअप्सरसोदेववनिताः तषाहोघेतनाय असंतस्या क्रमभयस्वरंयत्पदमास्तिउहेयोजरषाहा

५

शुक्लाविद्वायघणाद्दोनसमसंज्ञत्वेनपुंसैकलिंगभवत् विद्धायघणाह्स्वबहुस्वरत्वात्पुंस्त्वेप्राप्तेप्र
तिषेधः घघाइदंतेजाः यशाः चेतः रेतः ओजः शिरः मनः अर्थजः एनः रजः पयः रक्षः वक्षः तप
तपः एवमादयेन्येपि निहृत्यववम् ईयसंतोभिधेयलिंगः श्रेयसुमान् श्रेयसी द्वी श्रेयउल
मिति वेधोजरसोदिनिषेधाद्वैयसोपार्श्ववाचकत्वात्पुंस्त्वम् श्रयेवेधाः धाताजराशाहस्यजर
शाहस्यजरसादेशत्वात्स्त्रीशाद्धत्वात्स्त्रीत्वम् इमेजरसंपश्य पुंसीत्यधिकारोऽन्यलिंगमितिया
वत् प्रासंगिकत्वादेतिमलिंगस्य इदानीमकारान्तान्यथाक्रमेदर्शयन्नाह शाटककीटका
टकवर्णापनिषण्टवाटकवाटकिज्ञाथः जटकटाहकटावटपेथाङ्का यककंकटकोष्ठ जटा
कः एते शाटकादयः पुंसि पुंसीत्यधिक्रान्तमाप्रक्रमणासमाप्य श्रयं शाटका पटी कीटः क्रिमि
काटकः कपर्दकः वोधोभागः निषुकृतोसहाग्रामः वाटोवर्गोयोयवविकारस्त्रकवाटश्चरव
म् किटक्वाणामलम् श्रहुः द्दोजटासहतिः कटाहापाकभाण्डम् कटकपोलाः कोऽउपट
श्च अवतगतश्च पटेयकोपायम् काण्एकोवदर्यामंगरुहम् कंकटस्तन्त्राहः कोष्ठउदरा
तोन्तर्गृहंच र्थटोयटोहलार्थचथंकश्चिऊमत्सेगश्च मंडपमंडववगंडकगंडदोडगडकैनकव

लिं
प
6

एडाः स्विडशिशा स्विडकपर्दकापिण्डावर्गास्समुद्गस्स्वंगानरंगः ९८ पतेत्पुंसीतिश्चयेमेडुपश्चावासमेव
पोषः मेडमर्वरस्मय्समवरोडकः पोरिवारः गंडकपोलः दंडकोखन्नविशेषः टंडेलगुडोडहृदम
नेवगुडयत्नविकारः आनकः पटहः षण्डाखलादिसमूहः खिण्डः पाकलम् स्वद्गविकारश्च
शिखिडकलापः कपर्दकोवराटकः दंडोवेहोवर्तितोग्रादिश्चवर्गो गवादिसंग्रः समुद्रो भाण्ड
विशेषः स्वदंगोमस्तृजः वेत्तणादर्पाणवाणाकिणाघाणघ्राणगणादोनशोणायवाद्याः पत
शोहाः पुंसिश्चयेगतेः मुहूर्ताः द्वाणश्चवर्तेसोवर्तेसकोपिकणीपुवषेशाखिगश्च ग्रत्रवषिवाउ
रिवल्लोपेमवापेरूपसर्गयोर्वितिषदः कारलोपः कोशोथननिचयः पियाने द्विशविशेषश्च
कोणाः श्रवणस्तूर्यपुवश्चपणोवेमलदः कणः पतिनधान्यापिसद्भावयवाः कंकाणोहृ
स्ताभरणेकोणोदहादिवर्तिः वादित्रवादनेवर्वेतणोजयनमेथिः दर्पणआदर्शः बाणशर
किणोनिर्वर्षजः पिटकः श्रेणोभागः घाणघ्राणपरिमार्जनः शाषाणः गणाः पूगः ओदनोभ
उन्मशोणोनदाः यवाद्याः यवाः गोधूमाः मुद्गामाषामसूराः तिलादृत्येवमादयः माध्येवहूपनि
षीशरस्यार्थेप्रायलवा पुषापथ्यावमध्यातः मेवनिद्रायद्गुणार्वनिवोवाविध्रुवटोर्थेशायुल्मय

१

णोर्व्योः एतेशाखाः पुंसिग्रंथेसार्थः पथिकसंघातोगणाश्चवर्थ्येषोरथ्यरश्मिः निशीथोर्द्धरात्रः स्य
स्यंदनः अर्थ्यंकार्यंशरीरंविघ्ननिमित्तेवशोथोस्वस्यग्लानिमध्येवगाहमखेवलवोलेशाश्वापथ्य
स्समयः श्रवमण्योग्रहे थेतिवमनम् संवस्संयानः निदाघान्तलकालः तृणाद्रिभिजातिः श्र
वं: पाणिमूलेपूजाजलेचनिवोनिमित्ते डोवोजलप्लवाः मम्हद्स्वविद्मौतराघः घटकुम्भः अ
र्थप्रयोगजनोत्तमम् गल्मानगावृषोषाजनादिसंघश्चगणोबहुप्रकारोद्व्याश्रयसमामादिः शुक्ला
दिः त्वाम्यादिपञ्चनादिस्थउर्वः प्रशंसावचनम् जगीवन्तुपुरवुद्वृयवप्राः द्वावरसृङ्गेरदन्त
द्वागः तोमरघोषवरशोकरसीमेघन्तघागपुरोर्थ्येरचक्राः एतेपुंसि जगीरेवाघविशेषः न्न
पुरस्त्तलाकोटिः वुद्वुदोजलविकारः वप्रः देवेप्राकारेसंखयश्च ऊवरोश्रुगायरप्रदेशाः स्त्र
रोडुयनः ऊर्जेरोवाघाविशेषः हारकाणथभरणविशेषः तोमरघषाववि शेषः शोवरकि
रीटेषीकरोवातास्तेवारिसीरंहलम् श्रस्मात्पपयानेर्यानपुंसकेवदंतेमोछ्वालिंगन्तघारः
प्रलेयः खरोगवादिपादः अंकुरवीजप्रादुर्भावः शुक्रशुक्रम् कदलगवादलकटलकषाया ः
पदलकटदलपविद्रुमशाखाः देनजरदलस्वाप्यतशोघाभेषनिमेषकरीषनिपाताः एतेपु

लिं
७

स्मि अयंकटः स्वर्णागवलावलावातायनम् कटाक्षोपांगदर्शनेस्त्रियाः कषायोरसविशेषः पक्षो
मासमंरवगोगरुहश्चसहायाश्चावटस्वर्णे कूपोविटपः विद्रुमः प्रवालम् शाखोबालस्वर्णेफेनो
जलमलम् जनोलोकः क्षीरेनापितभांडेवाष्पऊष्माचअश्रुच नखोयथान्यानकेऊष्मऊष्माश्रेष
घातेकः निमेषःकालपरिमाणंकरीषोगोमयंनिर्वाणेनिपातेऽव्ययम् स्पंदनमस्तकगुल्मकगुल्मा
धर्मरयोपलग्रमेषुभेदाः तंडुलस्थलकमलवपालाकमलमालकपालकपोलाः पंतेषु सि
अयंस्पंदनोरथ्यः मस्तकाग्रभागः गुल्मकोयत्क्वाधारः गुल्मोल्पगुल्मेलात्वंवधमागाणं रयोवेगः
उपलापाषाणः धर्मेर्थेष्वाश्रमोयवाहिनालम्बर्णः अर्द्धेनेत्रोरोगविशेषः तंडुलोधान्यसारं स्थूल
कर्षीमः कमलोमृणमयेभाण्डम् चषलोयज्ञयूपकटकम् कमलश्रीलामयश्चवारणमाला
वमालाः प्रकारः कलापसमूहः शिखंडश्चकपोलोगण्डः रेफकफज्वरसंयुगसंख्यास्त
भनितमममदक्षदंडेवः वसदशाविटपः पटहामर्भ्रान्तपटाः स्फटिकखारटंक पंचेषु सि अ
येरेफोरकारः श्रवयंचकफः श्लेष्माज्वरोरोगराजः संयुगोरणः संख्यारणः स्तम्भोमुद्राक्षाद
नेडंवः भारपट्टः वसुमसावाममोदशावर्त्तेयः दशाशाहस्यानित्यबंधनमयेवदातेरमेवसदशाः

७

श्रवस्थावचकोटशाशाहः स्त्रियां पटहश्चनकः श्रमे पिपासुः ब्रान संधेः पटः प्रवरणाम् पिटकास्फो
टकः भोऽडविशेषश्चकरटकाकिकपोलः काकश्च पिण्याकरूपवजपुष्पसपञ्चवेशावेशाहृदशा
कम्बुकाः सीमन्तर्ण्वधज ऊदजवलोहित्यकल्पजवदर्भगर्भाः पतेतुंसिश्चयेपिण्याकास्तिला
टिवलः श्रयंरूपः प्रहिः ब्रजो गणो गोष्ठेव पुष्पोपयोगेम स्वपाम्ब्रह्मादिव्येजनम् पाखंपुः प्रगचवि
विगेहान वंशा ऊलेवागाश्चहृदजलाशायः शोको विषादः शूकाक्षिशारुः सीमन्तेशिखावासिके
शरवनाश्रवः ऊतः प्रासः धजस्त्रिहस्त ऊदः पुष्पाविशेषः क्राथः स्पन्दः ऊर्विदर्भाण्डवलो
हित्यानदविशेषः कल्पो विधिः ब्राह्मो ह्लो गावश्चजवो वेगः देहो वहिः गर्भो भ्रूणः पाषाणश्चगा
वितरोद्दृशाह्यः खार्याद पूर्योऽङणापस्त्वपः स्कुयः परोऽडाशाऽउपवश्रूर्पमचालकावल्वजला
जहावाः पतेतुंसि श्रयंपाषाणोपमापुगोगणः खार्थादिदियाथ्यादितरोन्यावत्तशाहः पुंसि
यथाश्रयेयानावत्तः शाकटावत्तः श्वतः पाषाकः खार्थेनपुंसकं रमाण्पवर्णीद्रियाणिश्च
शुपः पिष्टकृतो मोऽङः ऊणापषणावः स्पृहः स्पृहस्पृयपाह्नेनपृयः वत्तरुजाविक्रान्तिस्कन्दः
श्रेमः पुकाण्डस्थूरोडाशोहूविधिविशेषः उपहृश्राश्रयः सूपोमानविशेषः प्रस्फोटनेव

लिं
८
8

पनभाण्डंच मंचः खेहराजासनंच अलंकारश्रीललाटसंगिनकेशाः व- जास्त्रणाजातयः लार्ज्जंह
ष्ठाश्रीहृयः ह्लावोरत्नंगवेष्टितं भावस्तवकम् नाडीव्रणेजनपादाभिजनावपंगानिर्यद्दयानयुग्मो
दककल्कतुंकः केदारवेगादिवसाश्रमसप्रवालवल्मीकटलकललास्लरलस्मकीलः पतेपु
ंसिनाडीपूर्वोव्रणशब्दः पुंसि यथायंनाडीव्रणमर्मोगेगेछिद्रम् केवलव्रणशब्दोद्विलिंगेवर्त्तते
जनपदोदेशविशेषः अत्रजनपूर्वः पदशब्दः पुंसि केवलस्तु नपुंसके अभिजनाकुले अपांगा
स्त्रियः कर्णोन्नदपानम् निर्यूहो गृहम्बहिर्निर्गतदारुविशेषो यनद्रविनिर्यासश्च यानपूर्वोयुग्मश
ब्दः पुंसि ` ` ` केवलोयुग्मशब्दोन्यपूर्वश्च नपुंसके पक्वंयुगेक्रतयुगेत्रेतायुगादिस्या
दि मोदकस्तिलगुडादिसंयुक्तः पिंडः कल्कः परपंद्वयदोदश्चतक्रान्तेहः केदारस्त्रीण्याविशेषः
देवेच वेगोयादिवसोदिने चमासियज्ञभाण्डंप्रवालोविद्रुमम् वल्मीकोवामलूर नालोम्बव
प्रमाणकलमानेच कललः शुक्रशोणितसमुदायः नरलोहारमथिमणिः कीलः शंकुः शू
गरोगरकायाः ऊतपाकाणरयोर्मीथ्यहेगरज्रंभाः संग्रामयामयामः पुटकफलकलसमक
मीमयूमाः हमैस्तोमानरायप्रदरकवलशालऊकाकंजपुंजप्रस्थोपस्थोपमर्गोस्तवकनिर

घकस्यपजम्भामरीचः पतेपुंसि यथायं स्तंगवोरामयिघोषः ग्रंगवोदग्यदाम काथेदेहः जत
पः कालः काणायः शाह्वविशेषः उज्जीयाप्रणवस्मामध्यनिश्च मंगरंकनकालका जम्भो।
चटः संग्रामोरणः ग्रामोजननिवासः सप्तहस्त्रयामः प्रहरः पुटोम्बुजाघवयवः कलकलको
लाहलस्वप्रस्ताम्निकंपासः स्थलः धूमोवह्निविड्ङ्गहोमाहवनम् सेमस्तमहक्रतश्च योज्नयोया
विघ्नः प्रहरोयामः कलशाकुंभः शलकाकोयावकम् कुंजवनगहनम् पुंजस्सम्हः प्रश्यामा
नविशेषस्मानश्च उपस्थोवरांगम् उपसर्गउपद्रवः प्रादिश्च सलकोशरकाः निरयोनरकः स्व
पोस्वादिसंचयः जम्भोशानेदैत्यविशेषश्च समरीषोद्गाहम् इत्यादंताः शातिहोत्यतिथि
सारथ्यिवस्तियक्षिपाणिमनयक्षिमिर्थस्त्रीशालिकेलिकलयेबलिमौली ऊर्मिरंजलिप
विधनिवापिः २७ पतेपुंसि श्रयं ज्ञातिस्वजनः होतिभस्त्रि भस्त्रावाचकपवायमपुंसिश्रति
थिरपूर्वकालोभ्यागतः सारथ्यिसूतः वस्तिन्नाभेरधोवयवविशेषः यक्षिवेयः पाणिःकरः
मनिरत्ने केचिदस्यस्त्रीत्वमपीच्छंति क्रिमिःकीटः ऊर्मिरुदरपार्श्वम् शालिर्धान्यजातिः के
लिपरिहासः कलिःकलहोन्त्ययुगे यबलिरुपहारोदानवाविशेषश्च मौलिकेशः किरीटं

लिं
१
9

व र्थं स्मिस्तरंगः चंद्रस्यायमेवस्त्रियामपि अंजलिपविधनियाणीति हिमैकवद्भावः अंजलिक
रहयसम्पुटः पविवंज्ञः घनिषणाह्वः गाम्भीर्योटः लरुमेरुवीरुचत्रूरुस्तवः मरः पंशपर्णाङ्गु
हव्ययगुगेडतत्कामंडलस्याणीपलाण्डुपिप्लवः सततमरिष्ट्वऽतमतकवोसव २५ पतेणुंसित्सरु।
त्वंगादिस्वषिमरुबन्यावारुः शुष्कफलम् चरुर्भगाराविषाघाहविषंवउरुर्जानवंदनानेयम् स्त
स्वरंतकः पषस्त्रीपुंसयोर्व्याड ःपुर प्रभृतलोकस्वपस्वर्गवादिः शाखाकीलकः रुनुर्युविकदेशाः
स्त्रीपुंसयोरयंवद्दस्य ययुरम्भः गतेम्पृखेवंगेविशेषस्त्रकमंडलमैनिकेडी स्याणुच्छिनेशाखोव
लेःपलाण्डुशुनम् पिलुकालकाख्यलक्ष्माविशेषः देहेक्ष्वेलतत्मकघर्मोरेणुणेक प्रपन् इति
प्रसिद्धम् सहतथाणावर्तेत इति मतर्थः नर्थस्वत्रवेष्टनम् वनेगीरेषु अंपरणामिति प्रसिद्धम्
स्त्वर्गेडादिप्रकृतिः ऋतर्वेर्नादिसक्तवयोर्वापिष्टादिभिघोषः अमस्वाःप्राणाः पतयोर्वित्यवद्भत
मर्थवदते रेणवेणविर्मेकर्मकाम्रकेतजंततंतपास्मेलमेतयातमनुमायुपायुजायु उदंताप
तेपुंसि श्वत्रसमाहारेकैवद्भावः अयंरेणरजःवेणंवेशाः विस्नुर्जललवः कर्मीपाकस्थानम्
कम्बुप्रशांवः कंतकोष्टकः जंतःप्राणीतंतस्त्रवायुणाः पांसवूलिःमेलयथाविशेषः मेतर्जल

१

संक्रमः घातः वसादिर्गौरिकादिः भवादिर्वामन्तं कोपो यज्ञस्य माध्यु पितं पायुरपानस्थानम् जा
पुरौषधम् इत्युदंतानांदिङ्मात्रं प्रदर्श्यादन्तानां अन्यं प्रदर्शयितुमाह स्नायुप्रमपक्रादितोन्योपि
समासेह्नो ह्यहः रात्रिश्चायमहोरात्रः पंक्तामंक्तावर्णिकथा स्नायुसाद्यायास्त्रियामुक्ताः प्रमपक्रा
दयोनपुंसके तेभ्योन्येयेडकारान्तास्तेपुंसि यथायमेतः व्यलीकं अर्थमित्रः कर्पासः अर्थयेवङ्क
वटः वट्टस्नौदोपितन्मामीष्यात् किंपाकुबान्यश्कः जरायुवलम् मधुलौहमेदनकाह।
माञ्जनं वदन्यादयः समासेहपाह्नातः सोपिपुंस्येव यथाद्यहस्सूह्नः पूर्वाह्णः मध्याह्नाः व्याके
नहन् पाहानपुंसकेकेवलनेरात्रिश्चेति रात्रिपाह स्त्रीलिंगउक्ताः समासेन पुंसेवेभवति यथायम्
महोरात्रः गणरात्रः अतिरात्र इति रात्रदृणाहा पुंसीति पञ्चामञ्चावनिकथा अर्थंपञ्चामागः श्व
पथ्यनपुंसकामिति मञ्चामथ्यनदंडः वणिक्किराटः तथेत्यनेन पर्वपुकाराः परिव्राट् इत्ये
वमादयः पुंसिस्युहवान्नदर्शिताः श्रीवेष्टाद्यश्चानिर्यासाइमत्वेनोयथाणिमावद्दत्ययोयथा
यगेपद्मजयनयोयथा श्रीवेष्टश्राद्येयेयंते श्रीवेष्टाद्यानिर्यासा निश्चावाणं यद्यपणि पुंसियथा
यं श्रीवेष्टः कर्पूरसर्जरसः हिंगुगुग्गुल्वारुफारातेवादेवपुंस्त्वमिदम् इदानींप्रत्ययद्वारेण

दर्शायन्नाम्न इति इमन् इमनिच् अंतेयस्यासः यमंतेः पुंसि यथा यमणिमा लघिमा प्रथिमा गरिमा द्रा
घीयाणिमेत्यादि एष्वादिभ्यो यमनिज्वातीमनिज्वोप्रत्ययः घञ्प्रत्ययो यथायोगः घञ्प्रत्ययांताः पुं
सि भावे घञ् यथायोगः रोगः त्यागः पाकः छेदः प्राकारः प्रासादः विहारः इत्येवमादयोन्यपि अ
नुवाकाः संवाकः सूक्तवाक इति एरजयनयोयथा एरच् इवर्णान्ताद्धातोरच्प्रत्ययः यथाजिजये
अयंजयः णीञ्प्रापणे अयंनयः प्रश्रयः प्रणायः चयः लयः आलयः आश्रयः अतिशाय इत्यादि
अप्प्रत्ययकरीयह्रदर्भ्वितोनर्दथुर्यथानं प्रत्ययोयथा प्रश्नः कृतस्त्रीसिघ्नित्रिर्थिर्यथा २२ अप्प्रत्ययः इ
ति ऋदोरप् ऋदंताद्धोवर्णान्ताश्च धातोः अप्प्रत्ययः यथा पंकरः कृ विक्षेपे प्रवंतरः भरः गरः वरः
उवर्णान्तात् अयंलवः लूञ् छेदने भवः प्रस्तवः स्तवः लवः इति ग्रहवृदृनिश्चिगमश्चेति एभ्यः अ
प्प्रत्ययः अयंग्रहः वरः दरः निश्चयः गमः उपसर्गे दः प्रघसः विघसः एवमन्येप्यप्प्रत्ययान्ता बोद्ध
व्याः अश्वंत्र इति अश्वच् अन्तेयस्य सोऽस्त्रांतः पुंसि ट्वितोथुच् दुशाहान्नुबधात् धातोरथुच्प्रत्ययः य
थायंनर्दथुः आनंदः टुनदि समृद्धौ वेपथुः कम्पः टुवेपृ कम्पने श्वयथुः शोफः टुओश्वि गतिवृ
द्धोः त्वक्षथुः त्वक्षत टुक्षु प्राहोएवमादयोन्येपि नंप्रत्यय इति नंप्रत्ययान्ताः पुंसि यथायं प्रश्नः

यत्नः इतियजयाचयत्योदिनानंङ्प्रत्ययः याचञा शाह्वस्यसीत्यभिधीयते कंन इतिकि प्रत्ययातः पुंसि उ
पसर्गेघोः किरितिकि प्रत्ययः यथायमंधिः संधानम् निधिनिधाने विधिर्विधानम् अवधिकालः आ
वधिः निधिजलाधिः उदधिः अहिः वालधिः पुच्छम् अन्नधिकोष्ठागारम् इत्यादेरोडुपचर्यनाह्नस्व
स्वार्थेपिपुंसिम् हृदीरो येग्रामीरो यंशुण्डारश्चेत्नपोयथा इत्यादेवप्रत्ययः उनताड्डुपचप्रत्ययस्याश्च
मूपतौ ह्रस्वस्वार्थेविहितौपुंसिभवतः यथायंह्रदीरः ग्रामीरः शुण्डारः अयंजनतपद इति हृदी ग्रामी
शुंडाभ्यशे इत्यस्यप्रतियः उनताड्डुपदम् इतिडुपच्प्रत्ययः ह्रसाड्हृदीहृदीरः एवमन्येपिह्रसा हृद्र
उनतुपच्छ्रमसयंभनेह्रमाजनम् उद्भरावपने सर्थिकाः प्रकृतितोलिंगवचनान्यतिवर्तन्त इत्यत्र
स्वार्थिकत्वपिपुंलिंगता एवंदेवएवदेवता उषधिरेवौषधम् कत्मवकर्माणामित्यादयः पुंसीतिन्ता
वर्तमानपुनः पुंसीतिवचनाउरश्छदद्दयोवरक्तात्प्रत्ययातौ पुंसि उरश्छदः दंतच्छदः आकाषाः गो
वरः वह्नः निगरइत्यादिपुंसिमसज्ञायांवः प्रायेणेत्यत्रासेवकोतादिह्नपुनन्त्रकोः नावसावागलग्गुल्फ
स्वर्गदेवस्वर्गाणकवज्रपरश्वनामहपंकासिमासाम् अनुगनन्नगदंताद्विकवाङ्ग्रंयिदोषाविषविष
यशरोषयह्नाणानथ्यावाः पषानगराचीनोग्राहानांसख्यानामान्यपितर्वीपुंसिभवंति नन्नवाख्या

लिं ॥

नोतवत् इमेनाखोङ्करजाङ्करकहाइत्येवमादयः नाखशाखाः पुंनपुंसकयोरप्येकेषाम् अयंमखोध
रस्सवाइत्यादयः क्रतोस्सप्तनंतोश्रोदंनत्यादेवयज्ञस्यनेप्रत्यायार्थेनादेवपुंस्त्वंसिद्धम् वाजपेयरा
जसूययोन्नपुंसकतावद्याते अयंगलकण्ठः ग्रीवामहस्याकारान्तंउस्त्रीत्वम् अयंगुल्फः प्रदस्त
त्यिः अयंस्वर्गस्त्रिदिवानाकः स्वरोन्यव्ययम् त्रिविष्टपस्यनपुंसकत्वंवद्यते इमेदेवाः अमराः गी
र्वाणाइत्येवमादयः इमेअसुराः पूर्वदेवाः दैत्यादानवाः दितिजाः दनुजा इत्येवमादयः इमेक
चाः केशावालाः अस्त्राः अस्याश्रुवाचकस्यनपुंसकत्वंवद्यते इमौऊचौस्तनौ उरोजौवक्षोजौ
एवमादयः परशोरकारान्तत्वात्सिद्धं नन्नास्ता अयंजठरः स्वधितिरिति अयमब्दः संवत्सरः वत्स
रः हायनः इत्यादयः वर्षसमाशब्दंच्छरंउमपिपुंस्त्वे प्राप्तेवर्षशब्दस्यनपुंसकत्वंसमासशब्दस्याव
नत्वात्स्त्रीत्वंप्राप्तंछरदोस्त्रीत्वंशिशिरशब्दस्यनपुंसकेवचनम् अयंपंककर्दमश्रादइत्यादयः
अयमसिः खड्गः कृपाणः इत्येवमादयः मासानामयंकार्तिकाः मार्गशीर्षः पौषः इत्येवमादय :
ऋतूनामयंवसन्तः ग्रीष्मः हेमन्तः इत्यादिवर्षाशब्दस्याबन्तत्वात्स्त्रीत्वंप्राप्तंच्छरदोस्त्रीप्रकरणे
पाठः शिशिरशब्दस्यनपुंसकेवचनम् अयंघनः मेघः बलाहकः अयंनगः गिरिपर्वतः शैल

॥

इत्येवमादयः गंधमादनस्य नपुंसकता वक्ष्यते इमे दंताद्विपानाद्विजा इत्येवमादयः अयं ह्निन् पाक्र
अरिरित्यादयः अयं करः पाणिहस्ता इत्यादयः अयमंघ्रिश्चरणः पाद इत्यादयः अयमब्धिः समुद्र
अर्णवः उदन्वानित्यादयः जलेध्यादीनोविघ्नत्ययात्तत्वादेवसिद्धम् अयं दोः प्रकोष्ठः भुजबाहू
उभयलिंगत्वाद्वक्ष्यते विषस्य अयं क्ष्वेडः काकोलः कालकूट इत्यादयः माद्यादिविषशब्दस्य नपुंसके पा
ठः विषयशब्दस्य सामान्यवचनात्तेनायं विषयो गिरवः विषयशब्दो देशो वा षण्डपि पुंस्यर्थे इमे पुंवा
लामागरामन्त्यः चेविकाणिकं त्ववर्तिहस्लादयो विषयवादिनः इमे शराः पृषत्कबाणा योपाविशि
खा इत्येवमादयः इषुशब्दस्योभयलिंगता वक्ष्यते बाणशब्दस्य नपुंसके पाठः अयमोष्ठः दंतच्छदः
इत्यादयः इमे प्रग्रहः रश्मयः मयिपाः घृणयः अंशवो भीष्मारुदित्वादेवसिद्धम् दीधितेस्त्वस्त्रिया
पाठः तथा ग्रहणादन्येपि येन पुंसकि नवदंतेते पुंस्येव वदितव्याः ॥ इति भयदीप्तस्वामिसूनो
र्बालार्यागीश्वरस्य कृतनोहृषंवर्धनकृते लिंगानुशासनटीकायां पुंलिंगप्रकरणम् ॥ ॐ अथ
नपुंसकान्युच्यन्ते चोतानपुंसके प्रवृत्तामिश्रोपवस्तुतः कतिशब्दान्यतेष्वामंत्रामित्रामन्यत्र भा
स्करात् चोतेयेषांते चाशानपुंसके भवंत्यनास्ति यत्र क्रियातत्र भवत्यस्तीतियोजयेदितिवचनाद्

लिं
१२
12

वर्त्तीतिक्रियायाअध्याहारः किंमित्रादस्त्याह सूर्यहृत्यामित्रोपवसनः छात्रामीति सूत्रादिभ्योन्येये
त्रान्तास्ते सर्वेनपुंसकानयथा इदंशास्त्रम् शास्त्रं छत्रं दात्रं गात्रं पवित्रमित्यादयः सूत्रादीनांयथा
शास्त्रार्थयोरथदादितिव्याप्तेः शास्त्रान्नपुंसकतानिषिध्यतेअयंसूत्रोपनयम् सूत्रः अरिस्त्रमोदन्येवि
शेषस्यअमित्रपत्रः उपवस्त्राःउपवासः छात्राःशिष्याः मंत्रः छांद्रुणापसमर्थनास्त्रोतमागस्य
वणाहस्यान्तत्रासमस्तयार्थत्वात् क्वचित्तपत्रनिष्पत्रोच तथाचवररुचिः सेयोसपत्रानिष्प
त्राविति इदानींविषयविभागेनपरिभाषयन्नाह मित्रामन्यत्रभास्करादिति मित्रशब्दोनपुंसके
यदिभास्करवाचीनभवति इदंमित्रंसुहृदयामित्रिभास्कराः त्यागसारम्भेतंसत्येपुण्यंपर्यैकृ
तेयुगकलादौकारकम् कूटमराष्ट्रौबालनाणांसूनौ न्यायादनपेतेन्याय्येनस्मिंसौरशब्दोनपुंस
के जयेयथाविद्ध्राणाःपुरमेवसारम् राज्येसारंवस्तुयन्यात्यादिअन्यत्रवर्द्धनसारः खदिरसारः ऋतंस
त्यवेर्तमानेनपुंसकेइदम् ऋतम्सत्यवचनम् अन्यत्रायंपुरुषोयामास्ततोगतइत्यर्थः स्त्रीऋता
पुण्यपर्यैवर्तमानेनपुंसकेइदंपुण्यंपर्यमाः अन्यत्रपुण्यापादेशामनोज्ञः स्त्रीपुण्येति कृतंयुगेव
र्तमानेनपुंसके इदंकृतमादियुगम् अन्यत्रकृतःकटः कृताकुटिरितिकर्मादौकर्मकरणम्ः।

म्प्रदानादिषु वर्तमाने कारकं नपुंसके इदं कारकं कर्म कारणं सम्प्रदानमपादानमधिकरणं च ।
आयि शाहस्य प्रकरवाविनात् एतानिषिकारकाणि कर्तृवर्जं नपुंसके ज्ञेयानि अरायौ वर्तमाने
कूटं नपुंसके इदं कूटम् अमस्त्वेदम्भोमायाशृङ्गे च रामे बन्ने च अयं कूटो राशिः धान्यकूटः यवकू
ट इति ब्राह्मणं श्रुतौ वेदविषयेन नपुंसके इदं ब्राह्मणं श्रुतेकदेशः मंत्रब्राह्मणमिति अन्यत्र ब्राह्मणो
द्विजः वीर्ये शुक्रे शुक्ले धर्मे वस्त्रसत्वे बलेन तथा जपाके न मतो कामम के षोस्वपरे वरम् शुक्रं
वीर्ये रेतसि नपुंसके इदं शुक्रं वीर्ये अन्यत्र शुक्रो भार्गवः क्रतौ यज्ञे तस्नायने वर्तवर्तमाने धर्मं न
पुंसके तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् अन्यत्र ये धर्माः वस्त्रसत्वे बलम् वस्त्र शाह्वे बलपाहू स्वतथा
असत्वे प्राणि विषयेन नपुंसके इदं वस्त्रं रत्नं धनं च शादं बलं धान्यवपनवस्थानम् अन्यत्र वस्त्रवादे
वः खलो नरः खला नारी कं जले वर्तमाने जपा नपुंसके इदं जपाजलं अन्यत्रायेजपाः अन्नमता
वधनुजनेयाकामे नपुंसके कामो निहतिकामं गच्छति कामं प्रकामं प्रकाममित्याद्यव्ययीभावना
त् अन्यत्र कामोभिलाषो नोंगवा अकेषाकेषाविषयादन्यत्र वर्तमानमस्त्वं नपुंसके इदमस्त्वेवा
घोतयिं च अन्यत्रेमे स्वाः केषाः परे ग्र वर्तमाने करं नपुंसके वरं कूपशानाद्वापी वरं वनं वरं मेद्य

मितिपरदन्यत्रक्रोशामात्रा भूतेत्वमादौ तमसंख्यं संख्याशब्दप्रयातादयः रात्रिसंख्यादिका स्त्रूणाश्च
ह्राह्वाणांशब्दानत्रत्रा २८ भूतेत्वमादौ पृथिव्यादौ वर्त्तमानेन नपुंसके इमानि भूतानि पृथिव्यादीनि अन्य
त्रक्रियार्थे यथा वा भूतो सन्त इति तमपि वर्त्तमानमेव नपुंसके अयं तमः अन्यत्रायोमनुष्यः प्रातपुंस्त्वय
संख्यावाचका शब्दा नपुं नपुंसके यथा इदं शतं सहस्रं लक्षमित्यादि कोटिः स्त्रियामेकैव संख्या पूर्व
कोरात्रिशब्दो नपुंसके इदमेकरात्रं द्विरात्रं त्रिरात्रं षड्रात्रं दशरात्रम् अन्यत्रायमहोरात्रः द्व्यहशब्दान्तराख्या
णा शपाशब्दान्तरार्थाणीच नपुंसके इदं द्व्यहस्थाणम् इदं शपथौ अन्यत्रेयं स्थाणा शालादिस्तम्भः इय
सूर्णा अविरामाहिः इदानीं अन्य यद्वारेणापदर्थे यत्राह ष्यं प्रत्यया यथा शौक्लं जाड्यं ब्राह्मण्यमेवं च अन्य
था स्वं च कौमारं त्वज्ञ्यथा रामनीयकम् ष्यं प्रत्ययो यस्य सच्छे प्रत्ययः ष्यां प्रत्ययास्तिड शब्दो नपुंसके
यथा यदं शौक्ल्यम् शुक्लता जाड्यं जडता ब्राह्मण्यं ब्राह्मणता एवं कार्ष्यं दार्ढ्यं दर्ढ्यं कार्श्यमित्यादि
वर्णाहृद्धादिभ्यष्यम् गुणवाचन ब्राह्मणादित्यष्यञ् भावे निष्ठचात्रानुवर्त्तत एव अयं प्रत्ययान्तोऽपि न
पुंसके प्राणिभ्जानि वयोवच मध्वादिभ्योत्र यथेदमाश्वम् औष्ट्रं कौमारं कैशोरम् औष्ट्रम् औ
त्रेत्रमित्यादि व अन्ताश्च नपुंसके योपधाद्गुरूपोत्तमाद्वुञ् इदं रामाणीयकम् सहायनजाभ्यां चेति

वुञ् इदं माहायकम् नाटकम् द्वंद्वमनोज्ञादिभ्यश्चेति वुञ् इदं माहिनजलकम् मानसैकामित्यादि ष्फ
ग्यथा चारकापेयम् गणिनो याचो न यथा छावकीयं योनस्मात्वेयथोदितम् एकप्रत्ययांतिन पुंसके यथा
कापेयं ज्ञानेयम् कपिज्ञात्योरम् अंप्रत्ययांतोनपुंसके यथा यौवनम् हायनांतयुवादिभ्योण् द्विहाय
नस्य भावः कर्म वा द्वैहायनं स्थाविरं इगंताच्च लघुपूर्वादित्याण् माद्दवं लाघवम् पाटवमित्यादि छ
प्रत्ययांतिने पुंसके यथा अच्छावाकस्य भावः कर्म वाच्छावाकीयम् होत्राः यच्छः एवं चैत्रावणीयम्
यप्रत्ययान्ते यथेदं साख्यम् सख्युर्यः दूत्यं वाणिज्यम् दूतवणिग्भ्यां चेति यः वाणिज्यप्राहस्यावर्तन्वा २
सिद्धं स्त्रीत्वम् यगुयथा साधुनापत्यं सर्वे मे भावकर्मजाः समूहार्थाश्च भेदस्यधास्तातोगणाभिदं यथा
यकप्रत्ययान्तेनपुंसके यथा साधुनार्पत्यम् पत्यंतपुरोहितादिभ्यो यक् प्राजापत्याम् सैनापत्यं स
पुरोहित्यमित्यादि सर्वे मे भावकर्मजा भावे कर्मणि च भवंति यथा स्तलास्य भावः कर्म वा शौल्यं जडस्य
भावः कर्म वा जाड्यं ब्राह्मणस्य भावः कर्म यो ब्राह्मण्यम् अश्वस्य भावः कर्म वाश्वम् कपेर्भावः कर्म वा
कापेयमित्यादि एवमन्यत्रापि विवक्षा विधेयमिति न समूहार्थे एतस्मिन्नर्थे भेदे याशब्दास्ते नपुंसके
नस्यसमूहः भिक्षादिभ्योण् भिक्षाणां समूहो भैक्षमित्यादि गोत्रोक्षोष्ट्रोरभ्रराजराजन्यराजपुत्रव

लिं
१५
15

त्समनुष्यात्तुञ् गोत्रान्तवत् औपगवकामित्यादि औक्षकम् औष्ट्रकम् औरभ्रकं राजकं राजन्यकं रा
जपुत्रकं वात्सकं मानुष्यकम् आजकम् केदाराण्यञ्च कैदारकं कैदार्यं ठञ् कवचिनश्च कावचिकं कावदि
नम् ब्राह्मणमानववाडवाद्यत् ब्राह्मण्यं मानव्यं वाडव्यं कापोतं मायूरम् दरणेभ्योयर्मवत् कठानां
समूहोधर्मोवाकाठकम् कालापकम् अचित्तहस्तिधेनोष्ठक आपूपिकं शाष्कुलिकम् हास्तिकं ध
नैकम् केशाश्वाभ्यां यञ्छावन्यतरस्याम् कैश्यं कैशिकं आश्वम् आश्वीयं इतिनप्रत्ययान्तानिनपुंस
सके यथेदं गोत्वम् पशुत्वं ब्राह्मणत्वम् कतृत्वमित्यादि ॥ भावेनपुंसके क्तोज्ञेयः पाणिनिना
दितम् प्रियेणोहसितं भुक्तमासितं शायितं तथा रूप्रत्ययान्तेभावेर्थेनपुंसकेऽस्त्वत्वाः यथापाणि
निनोदितम् प्रियेणोहसितं भुक्तमासितं शायितं एवं स्वप्नं गतं चलितमित्यादि भार्यादन्यत्रगतः पुरु
षः गतास्त्रीत्यादि अकर्मकेषुतथानान्तोः आसनं शयनं तथा उत्तेनाथनराधास्पुरिंसितास्त्रेपिदाद
यः ७३ अनप्रत्ययान्तेकरिनपुंसके करणाधिकरणयोश्चेतिल्युट् युवोरनाकौ इत्यनादेशः यथे
दं आसनं शयनम् एवं दानम् आदानम् करणमित्यादयः अन्यत्रकर्तर्यत्वं नेत्युमिदहनीतिदहनस्तप
नः पवनः मधुसूदनः आनंदवर्धन इत्यादयस्तथायहरणात् शपदादिनाभ्यासकृतो नपुंसकत्वम्

५

११

शुणाहृस्वदिनाद्यं क्रियाविशेषणानां च पटु पचतीत्यादि अनंता इति उम् अनेयधोउउसंतायनुसाया
नपुंसके भावयुः जनेकसिअर्तिप्रवपियजिधनितयिघोनित्यम् इदम् उः पउः वपुः यजुः पनुस्तपु
त्नुः इत्यादयः इसप्रत्ययान्तानपुंसके अर्चिस्तचिह्नस्पिक्षादिस्सु दित्यइसि इदं शोचिः हविः स
र्पिः छदिः छंदिः अर्चिषश्चाप्रथमयलिंगतावक्ता ते अत्यप्रत्ययान्ताः उक्ताः इदानीं ककारान्तानाह
कौतुकम् स्थूरकाचित्रकशाकं रूपकदीपकवातिकतोकम् उल्मुकशुल्कसमीकमनीकं द्वा
त्रारककोरकमानिक्यशुल्कम् अत्र समाहारैकवद्भाव एवमन्यत्रापि समासो विधेयः पेतेषाञ्ज्ञा
नपुंसके इदं कौतुकं कौतूहलं मंगलसूत्रं च स्थूलशाकं स्तनभावं चित्रकोतिलकम् व्याविशेषस्य
शाकं वस्त्रकादि रूपवाचिनस्तु शाकस्य पुंस्त्वमपीदम् रूपकं दीपकं च काव्यालंकारविशेषौ वा
र्तिकं भाण्डसाचागीतोकमपत्यम् उल्मुकमलातम् शुल्कं राजग्राह्यो भागः समीकं रणः अन्ये
कं सैन्यम् त्रारकं मृणालं भाण्डविशेषस्य कस्कं मृणालम् मौक्तिकं मुक्ताफलम् शुल्कं नकतक
ज्ञावस्यांगदलिंगं पुगायं ज्ञाणाम्योविणपकाणस्त्रगम् कार्षदकर्दपदास्पदनं देवदेशगापु
घयुउज्ञसीदम् पनञ्छूत्रनपुंसके इदं उत्वक्ताकुंकुमं स्वावमानंदः अंगदं केयूरम् लिंगं चिह्न

लिं
१५
15

घुंगं पुगमंक्षानादिव श्रृंगमक्यवः स्रणोनामसा हणोविटः हरिताम्मृषरम् पक्काणंचण्डालशृहम्
ष्टृंगं विषाणं पिप्पाविरंवकञ्जदं तालुकर्दमूलं मूरणादिपदं स्थाने सप्रिंउंतव आस्पदं श्रतिष्ठातं दमुद
रम् कर्दममूढः स्पर्यंगाणः शायुर्यप्रहूरणं ऊसीदं द्रिरण्यादिप्रयोगहृद्विजीवनम् पात्रेवैदेवशराव
शावोल्वं भेषजबीजविषां स्तकसाह्वम् किल्बिषकल्मषवर्षपुरीषं साध्वससाहसकीकसकिण्वम्
इदं पीतवंत्रवयंसीनभागहत्यर्थः दैवं प्राक्कृतकर्म शरावं वर्षमानकम् शावं मृतशरीरम् उल्वं ज
रायुः भेषजमौषधम् बीजं वीर्यम् विषं गरलम् अस्यापाः पुस्ताकाः अंशुकं प्रावरणं मांस
सामकिल्बिषं पापम् आगस्थ कल्मषं पापम् वर्षं वृष्टिः संवत्सरश्च अस्यान्ये पर्यायाः पुस्तका :
पुरीषं विष्ठा साध्वसं भयं साहसं तु क्रूरं कर्म कीकासमस्थि किण्वे नानहः हृदानव्ययम् अग्रकले
वरपारमवारं च नरवामर चीकचीरम् दीरमक्षं दरजीरमगारनीर करीरशरीरस्य शीरम्
पतेनाङ्गमके वदमयंप्रान्तः कलेवरं कायः पारं नघादेतीरं समाप्ति अवारमवाक्तीरम् वत्र वेदत
ष्पषम् दामरं व्यजनं चीवरं भिक्षुवसनम् चीरं मुनिवासः क्षीरं पयः क्ष्जं दरं निमज्जपकोजीरमा
जालिः अगारं गृहं नीरं जलम् करीरं घटो वंशांकुरश्च अस्यान्ते रूपवाचिनः शस्त्रमवशरीरं देहः

उशीरंगंधद्रव्यम् द्वापरकेसमरगणद्वैवैरंपंजरंसमबरमतोराहुम् पुष्करंमद्यारम्भषरमभ्रंस्वभ्रंस्वप
ष्कगरष्कर्चक्रम् पतेषाह्वानपुंसके इदंद्वापरंयुगविशेषः केसरंसिंहसटाः गोपुरंनगरद्वारम्
द्वारंदेषः पंजरंपक्षादिबंधनगृहम् सुमरंवासः अभ्रंचअंतरंमध्येछिद्रंचराष्ट्रंदेशाः पुष्करं
वाद्यभाण्डमुखम् कारिहस्ताग्रंतीर्थविशेषोनिसिंमत्तलमौषधिविशेषस्तुपद्मजलाभियाः
यिनोस्यनपुंसकत्वामिदेवसद्वरंवर्णाः स्थिरमिरिणम् अभ्रंमेघः अस्यान्नेपर्याः पुंसिक्ताः स्वभ्र
प्रपातः उपह्वरंरहः गह्वरंगहनम् चक्रमायुधविशेषः जलालंभांडंसमहद्रुमः अंगनदंसनवेते
नवस्थेशृंगनयणानारत्नवितानम् विक्रादिनामिनमत्नमपात्नेसंजवनायनशीर्षाखलीनम् पत
नपुंसके इदमंगनमजिरम् देसनंसत्वरहः वेतनंभृति वस्नंवासः शृंजनंपलांडुजातिः योजनम्
धप्रमानम् रत्नंजातापत्नश्चेमणिश्च विदुनंतक्षकस्यन्येचअस्यसभावानपसपुस्त्वम् विक्लि
गंदिनेदिवसः अजिनंमृगचर्मअन्नंयवादि अपानंगुदम् सजेवनेचन्नप्रलालम् अयनमुत्तरदिग
मनेमृत्युदीनोपिपिशेमेघः खलीनेकालिका जघनोजनभाजनसारसनेताह्निनेसवनेभवनेमु
वनम् व्यसनेव्यजनेहाजिनेमिथुनेपलिनेलस्नेनेनियनेपथनम् ५ पतेनपुंसके इदंजघनेकस :

लिं
१६
16

पूर्वो भागा स्त्रियाः अंजने यातं द्रव्यम् भाजने भाण्डे मारमैथुने मथवोसनयथनमत्वहिते हिंसम् सवनं सर्वे
नेयत्नस्तम्भने गृहम् भुवने जगत् व्यसने मृगयादिं व्यञ्जने चामरादि ह्यजिने पापं काषायतं चर्म च मिश्र
ने श्रीपुंसौ पुलिने द्वीपं लशुनं पलाण्डुः निधने मरणे प्रयाणे गाणो गवादि धने च अजिरं पिठिरे शिविरे
शिशिरे शिविरे बडिशे कुलकं कवकम् निष्क्रमक्तात् द्रुम्बकदम्बकभं च विषकंठकगैरिकबिम्बस्तवम् ॥
एतेन पुंसके इदम जिरमंगनम् पिठिरं स्थाली शिविरं स्कंदावारविशेषः शिशिरं माघमासो हालगण
श्च अतवाविनोन्ये पुंस्युक्ताः शिविरं गिरिश्रृंगम् बडिशं मत्स्यवेधनं कुलकं श्लोकपंचकादि विरचि
तम् कवकम् छिन्नद्रव्यविशेषः निष्क्रमः समूहः उद्गमं परिजनः कदम्बकं समूहः भं नक्षत्रं विष
कमयं स्याथः वृकं पुष्पविशेषः गैरिकं धातुविशेषद्रव्यम् बिम्बं सूर्यादिमंडलं अघं पापम् कुलज
ल ऊ कुल पुष्कुलदलं हरितालपलालकलापपले श्छलकज्जल कमलगलबलं शालपाटलं
पीलपिलम् इदं कुलं वंशाः समूहः अव कुलेतीवम् ऊकुलं स्वश्रे उ कुलं वासो विशेषः दलमवम्
पज्जवाचिन्यो न्यनपुंसकता मिद्वेव हरिताले धातुद्रव्यम् पलालं धान्यनालम् पंकपालं शाकलेशि
रोश्च च पले कर्ष तत्त्वं गोमांस वा विनोन्यनपुंसकता मिद्वेव छलं छद्म कज्जलं मंजलम् ऊमं

लेम्बुकमले क्ष्वेलं विषः ग्रावगणो लोहमयं वस्त्रमयं च बले वीर्यं साधनं च शालं शमशानं शाद्वले
वनतृणादि शैवलं जलतृणम् शीलं चरितं शिलमुञ्छम् पललाकवलं गवलं शावलं शामलं शा
कलं पटलमुत्तालम् स्थलं जंगलं मंगलं मूलफले सञ्ज्ञक्रोहलं शाल्मलं नालं नलम् पतेनग्र
सके इदं गुलं तिलकल्कः कवलं ग्रासः गवलं महिषशृङ्गम् शललं श्वाविदङ्गरुहः शम।
लेपापम् पटलं समूहश्छदिस्तुम्बुतालं कोरकः स्थालं निललस्थानम् जंगलमरण्यं मंगलं श्र
शस्ता चरणं मूलं पादम् फलं शुभाशुभकर्मविपाकः श्मश्रादि च ऊऊहलो कोरके शाल्मलं हे
मः नालं पद्माद्यधार स्तुतिरेकशाटादिवटितं च नलं नडं प्रसिद्धम् स्थाण्डिलमाडलं उडलं उ
डंगमलं मं चलं वल्कलं कल्कम् जापकयावकयुग्मं तटाकं जालं महानसं मंगलं वेलम् ॥
इदं स्थाण्डिलं भूमिः मण्डलं देशः मर्यादक्रान्तं च उडलं कार्यविशेषः शम्बलं पाथेयमश्वं च।
लवस्यैकदेशः कल्कलं मुनिवासः कल्के दारुवल्क् जापके कालीयम् यावकमलक्तकम्
युग्मे द्वयं तटाकं खनिः जालमानयः मंचश्च महानसे पाकस्थानम् मंगला प्रमाणविशेषः
देले वस्त्रं गर्हितं च पातालं शावालाहि मालवालकं कलसौवर्चलं चक्रवालम् लेङ्गलमाभी

लम्बलम्बलालंकोलाहलोऽहालुडलातंतालम् एतेनपुंसकेइदंपात्तलंरसातलंमड्वांसुवंच घो

लांघोवलंहिमंवाहिने ग्वालवालेत्वलमेकार्थं द्वनोम्भसस्थानं कंकलंमस्तपाशीतंकरंकः सौवर्ब

लेत्कासलवनं चक्रवालेसमूहः लांगुलंपुच्छेश्रभीलमाभीलंकुक्कूलमघोरभेदत उलूखलंया

न्यावेंडनभांड शूलमन्ततकंकोलाहलेकलकलः उह्नालेनदीपुच्छुतलमधर्यमपस्य श्रंतरालो

मध्ये मालालजम्बालपिलावमूलमालीढंहालाहलावाजपेयम् अष्टापदंकोटरराजसूय

पीयूषवीतंसकवबमानम् एतेनपुंसकेसालंकपटः श्रालपरर्थः जम्बालेपंकः श्रनेपंकवाचिन :

पुंसमुक्ताः पिलंबाल्यादेः ` ` ` श्रवपूलंपिरोभूषणम् श्रालीढंस्थानविशेषः हालाहलंवि

षंवाजपेयंयज्ञः अष्टापदंचतरंगफलकं कोटरंवृक्षादेस्माषिरमायंतनम् राजसूयंयज्ञः राज

सूयवाजपेययज्ञावेवेह वीतंसकंपंजरंस्तार्थेकः कहोवपात वबाणनशटम् ॥लोहंमधूच्छि

ष्टकचीनपिष्टंशृंगाटकंसंवननोदपानेत्रिविष्टपंबाणकंगयमाथनेहैयंगवीनंमधुपर्कंक

र्माणम् एतेनपुंसकेइदंलोहंसत्यिंडः मधूच्छिष्टंसिक्थकंयत्रापिसार्थकेः चीनापिष्टंसिन्दू

रं शृंगाटकंचतुष्पथंकंदविशेषः संवननंकार्मणं उदपानंकूपः त्रिविष्टपंस्वर्गः स्वर्गवाचिनो

न्योऽंसि वर्णकं चंदने गेयणद्ने गिरिविशेषः गिरिवाविनोन्ते ऽंसि हैयंगवीनं नवनीतं मधुप
र्कं दायमधादिकार्मणं वशीकरणं आतोद्यं वाद्ये लिंगं गद्यपद्येनेपथ्यं तथ्यं भयमल्पमालम्
आश्चर्यं ऽर्यं द्व्ययजन्यसैन्यमात्राय्यमाद्यालिकलास्यसमस्यम् एतेन ऽंसके ऽदमातोद्यं वाद्यसा
मन्वायः वाद्यं वादित्रं इन्द्रियं श्रवणादि गद्यं छन्दोबंधं विना पद्यं छन्दोबंधः नेपथ्यं वेशाकर्मं तथ्यं सत्यं
भयं भीः स्वल्पमवक्रयः माल्यं स्रक् आश्चर्यमद्भुतं इर्यं वाद्यविशेषः अव्ययं चादिः जन्यं रणः
सैन्यं सेना सान्नाय्यं हविः माध्यमान भाण्डं अलिकं ललाटं लास्यं कैशिकीवृत्तं नृत्तं समस्यं यथा वादि
अपद समस्यं ईदृक्कालकल्यधालीयवीर्याद्वृद्व्यकव्यम् भाष्यं मूल्यं यस्मान्मुक मुष्कं वाक्यं धान्यं समम्
ल्यं वलयोत्तरीयम् एतेन ऽंसके अपत्यं पोत्रादिमत्स्यमस्तम् उदरं जठरं काल्यं प्रातः कल्यमस्य
धालेयं तुषारः वीर्यं बलं शुक्रं च व्रवरं कवाटम् हव्यमन्नं देवविधौ कव्यमन्नं पैत्रिके विधौ भाष्यं वाक्य
नविशेषः अन्त्यं हृतं धिष्ण्यं गृहं नक्षत्रं वह्निस्थानं च अर्धकं गजबन्धनं शुष्मं बलं वाक्यं माल्यं तेमका
वकाव्ययम् धान्यं व्रीह्यादि श्रंसकं यः पाल्यं देहार्थे तेरंगतं पाश्वम् छिद्रं च वलयं दन्तादि घटितं क
टकं संवृहदु उत्तरीयमुपरिपरियानम् इदं व्यलीकोदुपञ्जपनात्यके यूरकान्तीवमलानहृद्यं

प्रग्रीवपात्रसोपानकुसुम्भस्वपणपमालानकालेयकमध्यम् ॥ ३८ ॥ एतेन पुंसके इत्येषु प्रियाद्यादिष्वलीकं
मनोविज्ञातः उडुपं तृणबद्धः प्लवः कुसुम्भितिः नात्येन्द्रत्नमके घृतस्थे गदे कान्तारं मरुः स्थलात
मुल्मदम् हर्म्यं यनवहूदं प्रग्रीवानेपिहरवनम् सपीनमथिरहौणं कुसुम्भं महारजने पणंपवि
क्रयद्रव्यम् आलानं गजबंधनस्तम्भः कालेयकं ज्ञापकं मध्यं मध्यादि मध्यसंतः पेडुकचाल्लक
वलीकनाकगुच्छाकर्किंजल्ककषारुकाल्कम् वार्ताकमर्वाककर्कशुकंकंपकाण्डकौपीन
मन्दकद्रव्यम् इत्येन पुंसके इदमैणकमन्तयस्तास्थिकं कुडपं चाल्कं नीलनलिनमलम्
वलीकं पटलान्तीः नाकं खंखलंगीस्वरगीवाविनो न्येप्रसिद्धचाकमपद्विजद्रव्यविषाणः किंज
ल्कं केसरं कषारुकं एद्वास्थि खल्कं स्वयोगः वर्तकं बर्द्धबीजम् उर्वारुकी कर्कटीफलं कर्म
कं गेडुकम् कंपारः प्रकोष्ठं स्तम्भः प्रपालेचकौपीनगुह्यं ग्रन्थकं प्राजमं जगयंदीरं आक्रान्तपा
रतनिवीतनिमित्तपितृहूतिपवीतनवनीतहूतास्तानि हैतो कुभक्तपालितवतततलहूंतहूंताड
नेमरकान्ते पुतण्डुलस्पुकम् एतेन पुंसके इदमाक्रान्तमभिप्रायः पारतंत्रं सप्तिसेषः निवीतं यज्ञ
सूत्रं कं यलास्थितम् निमित्तं हेतुः मितं मापुः हूतं पीलं उपवीतं यज्ञसूत्रम् आहूतं दक्षिणकरे एवं

प्राचीनावीतं वामकरो हृतं नवनीतं हैयङ्गवीनं हुतिं मार्ष्टिः अमृतं पीयूषं द्वतं नानात्वं उक्तमेकान्तरं
क्षेत्र अस्तुतं स्वदरं क्षेत्रभक्तमोदनः पलितं सिताकेशाः अतेनिषमाः तालवृन्तं वालव्यजनं वृ
न्तं पुष्पबयने अद्भुतमाश्चर्यं मरकतं मणिविशेषः श्वेतं स्फिक भस्मलेवस्त्रावेडशृङ्गं शृङ्गं प्रादेशा
नन्नपसयवमालीकशिल्पानि तल्पं ङ्कं पङ्कालिशेपापङ्कं पंसपुष्पम् आहुस्तेयंसगदकऊद
विहृपं वहनं तल्वं पार्ष्णी मिंछं कटकं कवचं अन्यत्ले मंदनम्तम् एतेन सप्तमकं इदं प्रादेशो तेप्र
माणविशेषावसानं श्वेतशालास्यपुंस्त्रेशालेन पुंसमके वचने अङ्ग संहरितक विशेषः यवसं याम :
अलीकं स्मषाललाटं च शिल्पं कारकर्म उल्लं शाखावं च हुंहं यामोह्नयेद्वाः ऊसमेपुषं ऊलि
शं वज्र पापमज्ञे रूपं चद्वितिविषयः अन्यविषयाणां पुंस्त्वमुक्तं लपुष्पं पुष्पेणासह शदेपायुः क
ऊदं विन्दि प्रधानविषां मकुटं च वर्हं कालिपः नल्वं हस्तशतप्रमाणं पार्ष्णी शरीरैकदेशः
पिञ्छं कलापः कटकं कंकरभूषणां स्कंदावार हिंविनैकदेश कवचं वर्म अन्यत्पुंकाल्य मंदा
लंहीः अरतंमं मुकटसकटं किंटरिटदिर्हं ललाटं हिमांकि मलयांसकंकाहु ऊहे मघ्रहम्
अणाकरणाकिरीटं तन्कासितौ कृतीर्थं शावणालावणानीडं तोडुडाकोडम् एतेन सप्तमके इदे

लिं
१९
19

मुकुटंकिरीटं पुनःशकटं किंचश्रोतरं सकल्कं रिंथमाश्रयाः दिष्टंदैवं ललाटमलिकं यिसंमृणालम्
किसलयंनवार्थं संसिंहं वगेविकारः शृंगदारु ऊहंरोगराजोमंथद्भव्येव पुष्पंपश्चाडपाविश्रणामथमणे
याहंथनं करणाणिद्वयंकारककविशेषश्च किरीटंमुकुटं तर्थमौषधविशेषः सिक्थमपुच्छिहं उ
कानिसामविशेषाः तीर्थंभनिसेवितंजलं आगमोनिपानेच धानंगृहेपरायणेच लवनंरसविशे
षानीडंखलयः तुंडंवंश्चः भाण्डंभाजनं अंडंखगाभिगर्भधारणेमेशीकोशः कांडशरोवसरः
प्रकरणेच एतेअर्दनानपुंसकाः ऊंक्रामामोमात्रिकारताम्भच्छिन्नहिरण्यतमोजामनोदले
पर्णवनाननलोहहलक्रौंचिककचापपुरंवतण्याख्याः ॥ एषांऊंऊमादीनामाख्यानामान्य
पितण्यानपुंसके इमेऊंऊमेधुहृणाकाश्मीरदिग्धादि तदंसंसंपिशितमित्यादि इदंखमाकाश
मित्यादि भद्देनक्रमदाश्वदित्यादि इदंरतंनिधुवनमित्यादि इदंमद्भोजलमित्यादि एषशाहुस्त्रि
यामशत्नाः इदंछिद्रंरंधमित्यादि इदंहिरण्यंसुवर्णमित्यादि इदंतमस्तिमिरमित्यादि इदंमनुजेन
लिनमित्यादि अत्रपद्मशाहुसौभयलिंगतावत्यते इदंमनोश्रितमित्यादि इदमस्लिनेत्रमित्यादि
इदंपर्णपत्रमित्यादि इदंवनेकाननमित्यादि इदंमाननेमुखमित्यादि इदंलोहपारशवमित्यादि

इदं हलेलागलं सीरं षाहुः पुंस्युक्तः इदमस्य याकुमित्यादि इदं काञ्चिकं सौवीरमारनालमित्यादि इ
दं हलेलागले सीरषाहुः पुंस्युक्तः इदमस्य क्तामित्यादि इदं काञ्चिकं सौवीरमारणालमित्यादि इ
दं वापं कोदंडामित्यादि इदं पुरं पत्तनं नगरं तुंगीकिहामित्यादि पृथग्याहुश्चियोम्युक्तः वणाहुनामस्या
तुक्तानि उवितउक्तानादीनि मंजीरस्यांगदस्य च नामानि नपुंसके उक्तानि पुमस्थिनायानुरपुदत्र
दारुकणेरुकास्त्वस्तुरुतस्त्रुशीणानालालजीवान्तवास्तुवस्तमस्यानि मधस्तुजनि जानु प
ने उभागंतानपुंमके इदं पुमक्षुदाडिका अश्रुवाष्पः यात्ररत्नः अमुल्लोविशेषः जयसंधि रं मका।
कृष्यो: दारुकाष्ठं कण्ठीरहणाजातिः ऊतस्यकृत्यकं —वयावैवंमस्तकम नम्रुकजंभीरिका
तलकाकुदं आलजपणालोकं दस्यनालेशाकविशेषः जीवान्तजीवनोपधामं तेच वास्तुग्रहम्
वस्तुपदार्थः मस्तदधिस्तुतिः मधुमाद्वीकं मतिलिकं च शस्याणामतः।वाचिनः पुंस्युक्तः ग्रह
वाष्पः जलालावरैनिवासः जानत्रषीवत् वणाहुस्यावक्तमम्युपयार्थत्वादन्येष्वकारांता।
नपुंसके इदं तिततिपरिपवनं शिग्रुसौभंजनं शालालुगं यद्व्यम् इत्युक्ता ॥ श्लेष्मोष्मत
वयक्मोदपृषापृमयावमजटः नोतोन्यद्योम युवात्मा वपापमम्यथीधराजनः पलेष्मा

लिं
२९

द्विमोयोन्योनान्तोनकारान्तौद्यच् द्विमरः मरवर्नौ पुंसके भवति तद्यथा इदेय्योमलोमनामधाम
नेदवर्मेत्येवमाद्यग्रहणाद्धास्मनानसापिद्वितिरेदान्तिंबमन्यते श्लेष्मादयस्तुपुंस्येव अयंश्लेष्मा
कफः ऊष्मातपांसमस्त्वद्धिश्वनत्ताकारजातिः यत्तारोगरुजाः उत्ताहूषः पृष्ठारविः अस्मापाव
णंग्रावाश्मपमाविरिश्च मज्जाअस्थिसारः पुवाउकलाः आत्माद्विविधपरमात्माजीवात्माच अर्वा
ह्यश्वोत्मितश्वपाप्मापापंमूर्धाशिरः अध्वामार्गोराजान्नृपाः राजातक्षादीनांवचनेंभ्राह्मार्थभेदा
त् एषजाउदाश्वितिपरीनश्यच्चैकस्तवक्रम् मनपुंसकमित्यादिप्रोक्तं पाणिनिनैवच एतेना
पुंसके इदंएषजलविन्दुः जगात्सवरजंगमेलोकाः उदश्वितक्रमम् पयोनदन्नम् यत्तकालमास
शाकाद्विष्ठावपाह्वाईमस्व मनपुंसकमित्यादिप्रोक्तंकथितंभगवतापाणिनिनैव तदेवमाद्विस
वैनपुंसकेपव अनपवेदहपुनन्नोक्तम् नपुंसकंयस्यायमेकवद्भावोविहितः मनपुंसकालिंगा
भवतीति कस्मःसाख्यापूर्वोद्विगुर्द्वंद्वश्च द्विगोरेकवचनम् पंचगवं पंचरात्रं वनयुगामि।
त्यादिसमाहारेद्विगोरेवनपुंसकत्वाम् पाणिपादंहस्त्यश्वंशिरोग्रीवम् दंशमशकं पुत्रपौत्रं
श्वचांडालंश्वसृगालमाहिनकुलंचणोलेपकशाकासमग्रीहियवमित्यादि ॥ अथयिस्यायिऊ

मारेदंपारेगंगेमखलेयवम् एवमाद्य व्ययीभावशेषानन्तोत्रदृश्यते ७१ एताहशोव्ययीभा
वश्चपाणिनिप्रोक्तोनपुंसके इदमधिस्त्रि इदमधिकुमारि अव्ययंविभक्तिसमीपेत्यादिनाव्य
यीभावः समासः अव्ययीभावश्चेतिनपुंसकत्वम् इदंपारेगंगेपारेमध्येषष्ठ्यावेतिसमासः इ
दंखलेयवम् तिष्ठद्गुप्रभृतीनिचेतिसमासः इहानन्तोपिपाणिनोव्ययीभावोत्रनपुंसकएव
दृश्यते उन्मत्तगंगंदेशः त्रिमुनिव्याकरणस्यश्चतपरिइत्यादि अन्यस्यार्थेपदस्यैषवर्तमा
नोभिधेयवत् प्राक्तदार्थप्रदानस्त्वलिंगोयंसमासःतोन्यथा ७० एषोव्ययीभावसमासोन्य
स्यपदस्यार्थेवर्तमानोभिधेयवद्भवति अध्येकागावः प्रत्येकागावः अत्राभिधेयोगोः अ
तस्तल्लिंगमेवायातंननपुंसकत्वम् अतोन्यथायंसमासःपूर्वपदार्थप्रधानश्चेद्भवतितदा
अलिंगेनपुंसकलिंगमित्यर्थः इदमुपकुम्भमनुगिरमित्यादि हीमभंशालभक्ष्यायमि
तितत्पुरुषोप्यनञ् अकर्मधारयस्तस्मिन्नपश्चनपुंसकम् नेकर्मधारयवालिंतस्तत्पुरुषो
नपुंसकेइदंहीमभेइदंशालभक्ष्यायम् सभाराजमनुष्यपूर्वेतिनपुंसकत्वं तत्पुरुषोनं
कर्मधारयइतिनपुंसकत्वम् तत्रनंत्रेनस्यकर्मधारयस्यचननपुंसकत्वं अमेनापरम्

लिं
२१

सेनेत्यादि तत्पुरुषे च षष्ठ्या शालान्तं नपुंसकं इदमपथ्यं तत्पुरुषादन्यत्र अपथो देशः अपथ्या नगरी इ-
त्यादि ॥ इति नपुंसकलिंगप्रकरणं ॥ अथ क्रमप्राप्तानार्थवल्लिंगानाह ॥ सर्वैर्थवत्समासे स्त्री
यथायं सकटिर्भटः सकचा सुकचा वा नारी सुदीरा गौ स्त्रीरोशरणः ७२ सर्वे स्त्रीपुंनपुंसक
लिंगा अपि स्त्रीसमासे समस्ताभिधेयवद्भवन्ति अर्थो न तल्लमर्थवत् यथायं भटः सकटिः
कटिशब्दः स्त्रियां युक्तः समासेन्यपदार्थः पुंसि शोभना कटिर्यस्य स सकटिर्भटः एवमन्येपि
हृतभ्रुकुटिः बद्धभ्रुकुटिः सतनुत्रशालः पुरुषः सकटि सतनुत्रशालं कुलमित्यादि
शोभनौ कुचौ यस्याः सा सुकुचा शोभनाः कचा यस्याः सा सुकचा नारी कुचकचौ पुंस्युक्तौ स-
मासेर्थवत्स्त्रियां भवतः एवं सरत्नाणि स्त्रीनिर्गुणं कुलमित्यादि शोभनं चीरं यस्याः सा सु-
चीरा गौः अविद्यमानं शरणं यस्य सोऽशरणो नरः चीरशरणे नपुंसके कथिते समासेर्थवत्स्त्रीपुं-
सयोर्भवतः एवमियमयं सुशालीकीरित्यादि अधुनाप्यते आकारान्ता उकारान्ताश्च अयमियं
वा कीलालपाः अयमियं वा स्वभूः इत्यादि नपुंसकत्वे इदं कीलालपं इदं स्वभु अयमियं
वा स्वयेनुः इदं स्वयेनकुलं अयमियं वा हृहहसतः अथ समस्तेर्थवात्समवतन्त्र स्त्री एवमन्येप्युका

रान्तः अयंमियंवास्ववमूः अकारान्तान्तानान्तद्युर्तेष्वेति समासान्तेकपि स्मृतेः कारान्तनास्मैडेवस्व
कर्तृकः स्वकर्तृकास्वकर्तृकमिति अकारान्तान्तनसंति गौ द्यौ नौ प्राह्यीतेऽथ यथा सङ्कवमेवमे
वायत्वमित्यजंताः अथातो हलन्ताः प्रेटप्रायध्विकं वतास्यमियमिदं वाग्निविते सोमस्वत् ब
ह्नसम्पतसम्वत् इत्यादि अंत्यंहलं त्यमिति लघ्यते तेनन विनन्तो नस्मा इति नवर्गस्य कार
मकारणाम् अंत्यहलां लोपे निषिद्धेऽयं संतितेन प्रयुंक्ते तत्र नवर्गान्त कारान्तः प्रदर्शितो अ
थ नकारान्तः प्रदर्श्यते अयमियं वा स्वदामा स्वकर्मा स्वनर्मा स्वशर्मा स्वपर्व इत्येवमादयः अ
त्र स्त्रियां अन्नेभ्यो ङीपिति ङीपि प्राप्ते मनः अनेवहुव्रीहिरितित स्मिन्नेति निषिद्धे वभाषान्यम्
न्यतरस्यामिति डाप्रत्ययस्य यत्रास्ति तत्राकारान्तत्वात्रीत्वं यत्र मनास्ति सदृशोदारण्यतः एवदन्येऽ
पि ह्रस्वोनानपुंसके इदं स्वदाम स्वकर्मेत्येवमादि तथा सकारान्तः अयमियं वा स्वयशाः स्वपि
ताः स्ववक्ता इत्यादि इदं स्वयश इत्यादि नपुंसके मकारान्तो किमिदं प्राह्योनसमस्तो सर्वनाम
त्वादर्थे वेदवेति ॥ अथ पाणाख्यसेणासेमिश्रविस्त्रीनाम्यविंदथे स्तत्स्त्रीनामस्वस्यंगंनानार्थ
स्थायिवादयः ॥ अर्थविषये वर्तन्ते शुचिशब्दस्यादित्येषां ते आप्सादयः असमासेपि केवला अ

लिं
२२

पार्थवद्भवंति शुचिस्त्रीशुचिःपुमान् शुचिजलं एवंसरुःस्त्रीत्यादिरथवादियंवापटुः इदंपुट
वज्रत्याकोवज्रस्तेनइत्येवमादिः गुणाश्चद्वन्द्वात्रिलिंगभवतीतिबोध्यम् वोतोगुणवचनादि॰
तिवटीत् सयत्रास्तितत्रबहीत्यादौवीकारांतत्वादेवस्त्रीत्वेङीषत्वावपदातविनोचलतः नाना
र्थाद्विवद्वर्थाः शिवादःयथार्थवद्भवंतियेथाशिवोरुद्रःशिवागौरीशिवंश्रेयः कोत्रलाकोशि
रोमद्यवभद्रागौर्भद्रंपुंसि कपालंभद्रंकपालोबुधः ॥एवंकृतद्विनांतेचभीनःस्त्रीनाचभीकृत
त् नारीपौत्रीपुमांपौत्रोभवेत्स्त्रीत्वेनपुंसकं ७४ तथागुणाश्चसंमध्ययाहृगुणाश्चभिधेयम्
विशाकथ्येयंचिज्ञोर्थाश्चिन्तेकर्मचयोमताम् ७५ अर्थवत्सर्वनामानिसपुमान्योगुणीभवे
त् समासेनीतिवतायाश्चानत्स्त्वयदाचितने ७६ पशुस्यार्थोर्थः स्यादीषदसमाप्तौबहुजा
दौत्रिलिंगकं यथाबहुगुडाइत्ताबहुद्वेबहुघृतं ७७ आविष्टलिंगधिपानाहृसुदालिंगकम्
यथाप्रमाणंस्त्वतयोवेदायोविष्णुहेवतेपतिः अर्थवदितिनिवृत्तं आविष्टद्वन्द्वंस्थितंलिंग
येषांते आविष्टलिंगयथाहाः आपाहोविशेषघेतनायानैतद्र्थवत् अतोन्यथालिंगवदवशि
ष्टलिंगवद्धत्वबद्धवंतिस्वभावंनत्यजेतीत्यर्थः तोदपीयित्वामाहृस्त्वतयाःप्रमाणंवेदाप्र

माणेपरं वेदाः परंब्रह्मतयः इति नपुंसकलिंगोदाहरणानि द्यो वियतो द्यौः स्वर्गः आजिर्युद्धम्
आजिर्भूमिभागः इति स्त्रीलिंगोदाहरणानि द्यौर्वियत् दैवतं पति स्त्रीपतिरप्ययामस्य शौर्यगु
णः विघाश्रणा इति पुंलिंगोदाहरणानि ॥ इत्यर्थवल्लिंगादिप्रकरणम् अथ पुंनपुंसकलि
गनिर्दर्शयितुमाह अंशोयकाररजठरश्रणाचूर्णिभूजंवः पुस्फलमलपल्वलपल्लवानिश्रव
र्वगोमयपुंगडरवेशाककर्षकार्षापणानिगरुतोरणावारवाणाः ७४ गांडीवतेटरवतंड
विटंकटंकप्रयीवशीपुमरकास्रमरकवंधः द्वीपाः पिनाकक्रपटावुदनिकपुंककासरस्पृ
मवमकाहृघाणामिमाच ८० वर्चस्कवेमवटमाषकगुप्यपुष्पसंजीरवारकरक्रकचान्गेहा :
कंपाः ग्राहोमसलस्नानचपमशंखावः जोवबासरणादिपुमंत्यालिंगः ८१ त्रिभिर्विशेषक
मिदम् एते ब्रह्मादयः प्रमंत्यलिंगाः पुंनपुंसकलिंगाः ब्रह्मणोह्रिस्वरत्वान्नपुंसकत्वे वेशाम्नायो
प्यविवचने व्यवस्थितलिंगश्चब्रह्मशब्दोयानवि पुंसि अन्यत्रनपुंसके अयंब्रह्माविरिंचः अन्य
त्रेदंब्रह्म वेदस्तपश्चशास्त्रतत्वानं च अंधकारं धेकारं चतमः जठरोजठरं चोदरम् ब्रणः ब्रणं
वाश्वरुः चूर्णिः चूर्णिवालोटः भूलः भूलंवानरुविशेषतक वज्रवज्रंवाङ्कलिशंश्रवश्रवं

लिं
२३
23

वाटलं ष्ठलः ष्ठलं वा आयुधविशेषो ऽब्जावमलामलं वा पाप्मं पल्वलः पल्वलं कासारः पल्ल
वः पल्लवं वा प्रवालः अर्धर्चः अर्धर्चं वा ऋचोऽर्धम् अर्धर्चाद्याः पुंसि चेति विधानात् गोमयः गो
मयं वा शान्तम् युगंधरं कूबरः वेषः वेषं वा आकल्पः कर्षः कर्षं वा पलचतुर्थांशः कार्षाप
णः कार्षापणं वा द्रव्यपरिमानवाचकः निगडो निगडं वा अयोमयं जङ्घाबन्धनं शृङ्खलम् तोरण
स्तोरणं वा देवराजादिद्वारसमस्थितेऽर्थे वारबाणो वारबाणं वा कञ्चुकं गण्डीवो गण्डीवं वा अर्जु
नधनुः ताण्डवः ताण्डवं वा उद्धतनृत्तम् तरण्डस्तरण्डं वा प्लवः विटंको विटंकं वा कपोतपा
लिः टंका टंकं हशाद्दारणा प्रग्रीवः प्रग्रीवं वा मत्तवारणं शीधुः शीधु वा मद्यविशेषः सरकस्स
रकं वा अनुतर्षः समरः समरं वा रणः कबंधः कबंधं वा अशिराः प्रमाणं दीपः दीपं वा उल्लिनं पि
नाकः पिनाकं वा शूलं कर्पटः कर्पटं वा व्याजः श्वयथुः श्वयथुं वा व्याधिविशेषः निष्कः निष्कं वा सु
वर्णादि सुङ्कः सुङ्कं वा भूषणम् कासारः कासारं वा पल्वलं यूषो यूषं वा मस्यादिक्वथितव्यंजने
चषकः चषकं वा पानपात्रं वृषणः वृषणं वा पेलं आमिषः आमिषं च मांसमालोभनं च वर्च
स्कः वर्चस्कं वा अवस्करः वेमा वेमं वा कुविंदभाण्डं वटः वटं वा तरुविशेषो भोज्यं च माषकः

माषकंवापंचक्रमस्तलः गुथ्योगुथ्यंवाशरीषम् यूथ्योयूथ्यंवासंयतः मंजीरोमंजीरंवाचरणाभ
रणं वारंवारेवाक्रमोगणाख्यकारकः कारकंवाकमंडलः क्रकवाक्रकचंवाकरपत्रम् अ
न्यश्नवाधन्यजातिगेहोगेहंवागृहं कंसाकंसंवापानवविशेषोलोहजातिश्च शाहः शाहंवाश्व
म्बादिखुरः मस्तलोमस्तलंवायुधविशेषोयन्यावडनेचमानस्तनवागिरिसमस्थभागः वप्रा
ह्वातकेपाककंपाकंवावारवणं पद्माशावपाह्वोपरिभाषालिंगो दर्शयन्नमाहपद्मशावव
नौजलदवौ तपाह्वोविशेषयोमनाघंशंजवावाकोपद्मशांखोनपंनपुंसकयोः नान्योश्चयं
पद्मः इदंपद्मंयंतजेलगतः पद्माशेणकामरवोक्तिनः पद्मानिकाकैरविवखंडितानि शाखः
शाखेवाकंतु अजाविवितिकिंश्चयेपद्माशाखिश्चपतीनियविशेषवावकोवासरः वासरंवादिने।
रणः रणोवासमरः आदिशाह्वोन्येषामपिपरिग्रहार्थंदिमात्रमेतिदस्माभिर्दर्शितम् इदा।
नीपरिभाषालिंगंनिदर्शयिन्नमाह सर्वप्राणिनिवकृत्यैर्थगृहंवर्णोन्नरेपरं मैथवंलवानी
भूनंपिषाचेस्वंयनेतणासनशाह्वः प्राणिनिजंतोपुंनपुंसकलिंगः अयंसनः इदंसनंप
णीअन्यत्रसतं गणोयैर्थचगृहंवकृर्थेपुंनपुंसकलिंगः गृहागृहानिवादारागेहानिच

वर्ण्येर्थे इति किं शुक्लं वर्णो लेख्येर्थे पुंनपुंसकलिंगः वर्णो वर्णं वाक्षरम् अन्यत्र शुक्लो वर्णः वर्णा
ब्राह्मणादयः वर्णा इति पुंस्त्वनिर्देशेऽस्य वर्णा घाह्राः पुंस्येव ते तदर्थं एवमिति वचनात् काष्ठं त
पसि पुंनपुंसकलिंगं काष्ठाः काष्ठं वा तपः अन्यत्र काष्ठं ज्ञेयं सैंधवं लवणं पुंनपुंसकलिंगं
सैंधवः सैंधवं वा लवणं अन्यत्र सैंधवोश्वः भूतपिशाचे पुंनपुंसकलिंगं भूतः भूतं वा पिशाच
अन्यत्र भूतो जाताः भूतानि पृथिव्यादीनि स्वं धनं तथा पुंनपुंसकलिंगं स्वः स्वं वा धनं अन्यत्र
स्व आत्मीयो ज्ञातिश्च तथेति सर्वत्र संबध्यते पुंस्याम्राद्याः फले पुष्पे भेषजे च नपुंसके आम्रानम्रा
लं ध्यारम्भात् शर्मणा देवदारवः ८२ स्वरभ्यां वेद धर्मनं च देवदारु इदानीं लतं वृक्षं वृक्षं दशाणि ह यंचा
प्रकीर्तितं लकं यथा ८४ वृक्षौषधाद्यः प्रसिद्धे यी ध स्त्रियां मताः फलपुष्पौषधयां पर्थेतेषां
नैयं नपुंसकं आम्रादयः घाह्राः पुंनपुंसकलिंगा भवंति तत्र विभागा एते यदि वृक्षादिवाच
का भवंति तदा पुंस्त्वं यथा इमे आम्रा आम्रारम्भाश्चेत्यादि यदेत फलादिवाचकाः तदा नपुंस
कत्वं यथा इदं माम्रं सुरभीत्यादि अत्राम्रं फलादि वदर्यो घस्त्रीलिंगा वृक्षवाचिनो यथा इयं
बदरी आदिग्रहणात् केतक्यामलकी प्रभृतयः एतेषामेव फलादिवाचकत्वे नपुंसकत्वं

इदं बदरं केन कमामलकमित्यादि इति पुंनपुंसकलिंगप्रकरणम् इदानीं स्त्रीपुंलिंगप्रदर्श
नार्थमाह मणीवबाहुफणारणामरीचिमुष्टिगोस्वातियोनितिथिपाटलपाटलिसिंधुशा
रः शाडुषकंदरभुजाशानयऊथश्च पुंस्त्रीषु जाकृसत्वेनसमलुकाद्याः ८८ एते पुंस्त्रीध्वज :
पुंस्त्रीलिंगा यथा अयमियं वा आणिः अक्षाग्रकीलके अश्मद्रकाद्वारेतनात्स्त्रीत्वे प्रान्ते पुंस्त्वेऽपि वर्त
नम् अयमियं वा इषुः शरः अयमियं वा बाहुर्भुजः फणः फणा वा सर्पशिरोविकारः रणात्र
णः रश्मिः अयमियं वा मरीचिः रश्मिः रश्मिवाचिनोऽस्य पुंस्त्वमेवैतत्कं उभयमिति केचित्
अयमियं वा मुष्टिः करांगुलिसन्निवेशः अयं गौः अनड्वान् इयं गौर्माहेयी गोशब्दस्य स्वरूपभेदा
दिह वचने अन्येषां च निदर्शनाय एवमन्याश्चापि प्राणिजातिः यथा अयं शुकः शुकी अहिः कपि
रुरुः पीलुप्रभृतयः अयमियं वा स्वातिर्नक्षत्रविशेषः अयमियं वा योनिः भगः प्रतिनिधिः स्थाने अय
मियं वा तिथिः प्रतिपदादिः अयमियं वा पाटलिर्वृक्षविः इयं सिन्धुः सरित् अयं सिन्धुः समुद्रः अ
यं शारः इयं शारकाद्वरः वराटकस्य अयं गंडूषः इयं गंडूषा असत्तुवाणोऽस्तुजायं च अयं कमठ :
इयं कमठादरी अयं भुजः इयं भुजा बाहुः अयमियं वा अनिरुद्धादिनी अयं ऊथः इयं ऊथा गजा

लिं
२५
15

स्वच्छाच्छादनं वाणस्त्वराणाम् अयं कृसरः इयं कृसरा तिलतंडुमिश्रं भोजनं अयं वेतसः इयं वेत
सी वानीरः अयं मल्लकः इयं मल्लकी सुगंधितस्त्रविशेषः एवमाद्यामन्येऽपि शाल्मि शाल्मलिङ्गलि॰
ङ्गिषिकिंशुकटामलीप्रभृतयश्चादीहृदं तन्नबोधायैव एवमेव रथी गंत्री स्यंदनस्त्वरथो यथाकृ
पाणो सिक्रुपाणी तच्छुरिका या पाटः पटी ७० सुपष्टोर्थः इति स्त्रीपुंलिंगप्रकरणम् अथ स्त्री
नपुंसकलिंगप्रदर्शनार्थमाह स्त्रीनपुंसकयोरुचिः पीठोडुमंदिरार्गलाः मृणालीकमलीस्था
लीप्रणालीयुगलादयः ८८ एते शब्दाः स्त्रीनपुंसकयोर्भवंति अथ मियेवाचिदीप्तिः इमनवा
दस्य नपुंसकत्वाभावात्प्रावचनान्स्त्रीत्वमपि इयं पेढी इदं पीठं आसनविशेषः इयमुडुः इदमुडु
नक्षत्रं इयं मंदिरा इदं मंदिरं गृहं नेत्याच मंदिरान्स्ववारिविति प्रयोगः इयमर्गला इदमर्गलं
द्वारप्रतिबंधः इयं मृणाली इदं मृणालं जलजकंदः इयं कंदली इदं कंदलं इयं स्था
ली इदं स्थालं पाकभांडं इयं प्रणाली इदं प्रणालं जलनिर्गममार्गोपकरणं इयं युगला इदं युगलं
यादि आदिशब्दस्य प्रकारवाचित्वादेवंप्रकारा अन्येऽपि श्मशानी श्मशानं आक्रीडा आक्रीडं श
ष्पी शष्पं इयं वीडयं त्रितयी त्रितयं नगरी नगरं पुरी पुरं इत्येवमादयः इकारांतत्वान्मगमास्त्री

नाशोकालहृष्णादेवावथारणीयादिति इतिस्त्रीपुंसकलिंगप्रकरणम् अथत्रिलिंगदर्शनार्थमाह
त्रिषुवाटीपुटीपेटीपात्रीनरानरमोडलोनतथास्त्रंखलवल्लरमंठमठप्रतिसरगंडकाः विषाणी
दाडिम् नाडीवलाउकाविभीतकाः बहुत्वादिहयन्नोक्तं तल्लक्ष्यलक्षणतोपरम् १८ एतेत्रिषुलिं
गेषुभवंति इयंकटीवाटीकटेहृतिः पुटीपुटंपोटमाच्छादने पेटीपेटःपेटंसंहतिः पात्रीपात्रः
पात्रंभुजने नावनानावरीनावरं नावः मोडलीमोडलोमोडलंविस्व नदीनटस्तटं स्त्रंखलास्त्रं
खलस्त्रंखलम् अयरोज्ञः वल्लरावल्लरीवल्लरं संस्कारमोसेपुष्कमोसेच प्रतिसराप्रतिसरः
प्रतिसरंमंगलसूत्रं आमकीछकआछकमानविशेषः विषाणाविषाणोविषाणंवादित्रशृंगेक
रिदंतश्च दाडिमादाडिचोदाडिमंतरुविशेषः फलविशेषश्च एवंतालीप्रभृतयोपिज्ञातव्याः
ऊह्यात् शाहृयाशोहृहल्यादिहारकोयन्नोक्तं तल्लक्ष्यतः प्रयोगस्यतिभारतरामायणकाव्यादिभ्यो
रोमत्त्वं लक्षणीयम् संख्यासंज्ञायुष्मदस्मत्कत्यव्ययमलिंगकम् शट्टाष्टद्वेचषमं इतिपं
चका मेचकेचकान्यपि तंस्त्रीतंनाऊलंतंवाहंस्त्रीनाहमहंऊलम् कतिस्त्रियकतिनरा
कतिना निच वाहिदिक १२ षकारणकारांतासंख्यायुष्मदस्मंकतिश्चयेयेतेशब्दाअवि

षिड्लिंगाः षट् स्त्रियः षट् नराः षट् कुलानि पंच स्त्रियः पंच नराः पंच कुलानि एवं सप्ताष्ट
याद्यूह्यम् दमदोः त्वं स्त्री त्वं ना त्वं कुलम् अहं स्त्री अहं ना अहं कुलम् कति स्त्रियः कति नरः कतिना
नि च वाद्रि इत्यादि दिग्दाहरणम् बहुत्वे बल्वजा लाजाक्षमीरा स्मक्कवो सवः दारावासेदश्या
वर्षाश्चापस्सुमनस्समाः १३ इत्येव बहुवचने हवमवति एते बहुत्वलक्षणाविशेषाः इमा इमेवा
लाजा अक्षतधान्यानि इमे कश्मीरदेशविभ्रयः इमे सक्तवः यवविकाराः इमे सेवाः प्राणाः
इमे दाराः स्त्रियः इमे वस्वदशावमनवर्त्तयः इमा वर्षाः प्रावृट् इमा आपो जलानि इमा सु
मनसः पुष्पाणि दारस्तल्पो भोगौकसि मेढ्रश्चापत्यमात्मजः पेदाह्विलिंगमित्यादि प्रोक्तं
शब्दार्थभेदतः मेढ्रस्य कोपि गोयादि पिंडी स्त्रीलिंग भम्यनिः स्त्रीपुंस भेदः एतद्दाववजेयो
मनीषिभिः १५ एष पूर्वोक्तलिंगानियमक्वचिदन्यथापि लक्ष्यते यथा दारशब्दः पुं
सि बहुत्वे पेवोक्तः क्वचिदेकवचनेपि दृश्यते गणावतिदारोइत्यादि दर्शनात तल्पशब्दः पुंसि
पि दृश्यते भगशब्दः पेश्वर्यादिवाचकोपि तथा नथा मेढ्रशब्दोपि नपुंसके अपत्यात्मजयोर
पि स्त्रीपुंवाचकत्वात् क्वचिज्जभयं क्वचित्योटा शब्दाप्यभार्यालिंगमित्यादि ज्ञेयम् तथा मेढ्र

घंकेपिपुंव्यंजनादिविकोपिगोदादि पिंडीस्त्रीलिंगभाग्भवेत् गोधाबिलेशयप्राणीत्यादि
शब्देनसेधादयः पुरुषेपिगोधाशब्दस्यैवप्रयोगः नत्वपुरुषशब्दवाचिनस्सुगकारान्तेनसमा
साकःनीयं एवमादिस्त्रर्थाभिसत्त्वभियास्त्वयमेवविचार्यम् व्याडेशौंकरवंद्रयोर्वररुचे
विद्यानिधेःपाणिनेस्सत्कांल्लिंगविधीन्विचार्यमृगमंग्रीववनस्यात्मजः अत्र्यंव्यापिच
हर्षवर्धन इदंस्पष्टीकृतप्रत्ययलिंगानामनुशासनेरचितवानन्यथैसांमेदुय १० सत्का
ल्लिंगविधीन्विचार्य पर्यालोच्यतेघस्मारेदृहीना सुगमेत्र्यंव्यापिचेदंलिंगानुशासने
नचितवान् अन्यचकीदृशोस्पष्टीकृतप्रत्ययं अस्पष्टास्पष्टीकृताप्रत्ययाः क्तिन्यत्र्
घञ् इत्यादयोयत्र प्रत्ययानांसादृश्यगणानोप्रदर्शनत्वस्पष्टतांपर्यालोच्य मंदमतयो
नामहतंनीतिभावः ॥ इतिश्री मद्दीक्षस्वामिसूनोर्न्वालवानीश्वरस्यशबरस्वामिन
कृतौ हर्षवर्धनकथितलिंगानुशासनटीकायांसर्वलक्षणायोत्रिलिंगप्रकरणम् समा
प्तचेदंलिंगानुसासनेशबरस्वामिनाकृतेसटीकमितिशुभम् रूपेणाप्रतिमश्रुतेनानस
मःशौर्येणपार्थोपमः काव्येनातिमनोरचःप्रणायिनामासनकल्पद्रुमः जातस्सम्प्रति

लिं
२७
27

हर्षवर्द्धन इति प्रख्यातकीर्तिमतां तेनादर्शितं तच्छ्रेयोपकृतं योलिंगमाभिधानं शुभम् अथ भो
जप्रबंधान्यपणत्राणामहिकान्यगणेशप्रीतये लिख्यते मातेव रक्षति पितेव हिते नियुंक्ते का
न्तेव चाभिरमयत्यपनीय खेदम् कीर्तिं च दिक्षु वितनोति तनोति लक्ष्मीं किं किं न साधयति
कल्पलतेव विद्या १ तानींद्रियाणि सकलानि तदेव नाम सा बुद्धिरप्रतिहता वचनं तदेव अ
र्थोष्मणा विरहितः पुरुषः स एव सोप्यन्य एव भवतीति विचित्रमेतत् २ शरीरनिरपेक्ष
स्य दक्षस्य व्यवसायिनः बुद्धिप्रारब्धकार्यस्य नास्ति किंचन दुष्करम् ३ . . . .
श्रुतिदाक्षिण्ययुक्तानां शंकितानां पदे पदे परापवादभीरूणां दूरतो यान्ति भूतयः आदा
नस्य प्रदानस्य कर्तव्यस्य कर्मणः क्षिप्रमक्रियमाणस्य कालः पिबति तद्रसम् अपानण
पुरस्कृत्य न पक्षताद्धि स्पृहतः स्वार्थं समुद्धरेत्प्राज्ञः स्वार्थभ्रंशो हि मूर्खता तः न स्वल्पस्य कृते
भूरि मतिमान्नाशयेन्नरः एतदेवात्र पाण्डित्यं यत्स्वल्पाद्भूरिरक्षणम् जातमात्रं न यः शत्रुं
व्याधिं च समतं नयेत् अतिपुष्टाङ्गयुक्तोपि स पश्चात्तेन हन्यते प्रज्ञागुप्तशरीरस्य किं क
रिष्यन्ति संहताः हस्तन्यस्तातपत्रस्य वारिधारा इवारयः ४ अफलानि दुरन्तानि समव्यय

२७

दलानि च शुष्काण्यानि च कार्याणि नियमनविवर्त्तनाः राजाज्ञेषु पिरन्तर्मामानमात्रं प्रय
च्छति तेन समस्तानि नास्त्यस्य प्रोणोऽप्युपकुर्वन्ते किं न मे स्यादिदं कृत्वा किं न मे स्यादकुर्वन्त
यति संचिन्त्य मनसा शान्तः कुर्वीत वा न वा उचितमनुचितं वा कुर्वन्नाकर्म जानते परिणतिर
वधार्या यत्नतया हिडतेन शातिरभसत्वनानोकर्मणांमाविपत्तेर्भवति हृदयदाहो शल्य
तुल्यो विपाकः येन सहसा सितसंघातं हसितं कथितं च वद्धांसि विष्यम तेश्रुतिकथम
सतामपि निवर्त्तते चित्तमासरणात् सत्यपि सद्धन्ते कर्माणि उणानि वेवान्तरांश्चियं दूरयंति
रामे प्रव्रजनबले नियमने पोडो स्वतानावने हस्ली
नोनियने नलस्यान्स्पते नाज्ञाति विभ्रंधानम् काराकारनिषेवणं च मवणे संचिन्त्य लेके स्वरे
सर्वकालवशात्वाप्यति नरंकेकः परित्रायते लक्ष्मीकोस्तुभपारिजातसहजस्त्र
तस्य धामोनि थे दैवेन प्रणयसमादाविधिना मूर्धाधृतः शम्भुना अद्याप्युंजति नेव दैवविहि
ते स्तोरणपावलभाः केनान्योऽत्र विलंघ्यते विधिगतिः पाषाणवेखा सती विकटाव्यास
टने शैलाहरोहणाम पोनिधेस्तरणां क्रियते गुहाप्रवेशो विहितानादीधिकं जनतस्तदपि १९

अम्भोधिम्भोलतां स्थलं जलधितां धूलीलवः शैलतां मरुर्मृत्कणतां तृणं कुलिशतां वज्रं तृणप्रायतां
वह्निः शीतलतां हिमं दहनतामायाति यस्येच्छया हेलादुर्ललिताद्भुतव्यसनिने देवाय तस्मै नमः
एकं पवस्व हृदयैर्नितयन्येष्वन्यथा तया शरीरेण समं नाशं सर्वमन्यत्तु गच्छति न पुत्रदाराण
ज्ञातिवर्गास्तिष्ठति केवलः बलवानपि शक्तोऽसौ धनवानपि विधनः श्रुतवानपि मूर्खश्च यो
धर्मविमुखो नरः त्वाहवे नरकन्याधौ यश्चिकित्सां न करोति यः गत्वा निरौषधे स्थाने स रोगी
किं करिष्यति जरामृत्युं च व्याधिं च को विज्ञानन्नचेतनः स्वस्थास्तिष्ठति धीरेद्धा सपेक्षा किं
पुनरिह मत्र अल्पजातिर्यवो रूपं हत्वा पश्यति मृत्युना ' मानानां तामसचह्रीनेति: हन्तयागालेका
तभृतो गतस्मैवर्यानमहोदवो नियामितः कस्मादशाम्यातकः अन्यो वा यियुयिषुर्दिर्वं प्रस्तयो
यावद्धवा भूपते रेको नापि सबंगतावसमत्तीमनोत्वयायास्यति कतिपयादेव स्थायिनिम
दाकारिणियो वनेऽज्ञात्मनः विदयति तथापापरार्थं जन्मैव यथा ह्रुषायति मंतस्वणोन्सारण
मृतंमांगात्स्ववणीकोन्यान्यणामामनंति प्राणव्ययेनापि ह्रतोपकारा खलाः परे वैरमि
हाहंहति उपकारपकारो यिवज्रतोयस्याविस्मरतं पाषाणहृदयस्यास्य जीवतीति मृत्योभय

यथाबीजांकुरस्सूक्ष्मःप्रयत्नेनाभिरक्षितः फलप्रदोभवेत्कालेतथालोकस्सुरक्षितः हि
रण्यधान्यरत्नानियानानिविविधानिचतथान्यदपियत्किंचित्प्रजाभ्यस्तस्मान्महीभुजाम्
राज्ञिधर्मिणिधर्मिष्ठाःपापेपापास्समेबलाःराजानमनुवर्तन्तेयथाराजातथाप्रजाः देशेदे
शेभवनंभयनेभवनेतथैवेभिन्नात्रेनयोनयोसलिलेष्विवतत्स्वर्थेवेदिनोऽसाम् ग्रामेग्रा
मेकुटीरम्यानिर्धृतानिर्धृतानिरोपेजलम् भिन्नायोफलंभग्नात्रेविभवैःकिंप्रयोजनं प्रमा
दोनिष्फलोयस्यकोपोयस्यानिरर्थकः भृतंभर्तारमिच्छंतिषाण्डपतिमिवस्त्रियम् आज्ञाग।
कस्ययाविघलपानस्यदङुनम् यश्चबाहुबलंभीरोव्यर्थमेतत्त्रियंभीरो यदिनय
मास्मेमेविद्याःसचिवर्जितेष्वुवतिजितंषिङ्गजितेचवान्नायनं पातकनोममस्त्रानांञावणे
वातिपातिके एकोहस्माच्छिवोराजाङ्कतीयश्चतद्दानयः लाविधोककणामुवे
नमस्तुनाहरनावंवर्ताकिंनमेत्ततम् सर्वत्रैवंविधेवक्षयोंतप्पायोक्तिवेवप्राणान्नेनावतिष्ठते
ताविनाश्रायाणालेकार्हयोगात् अतएवोक्तं सेषामर्वत्रवक्तांत्तिरनयाक्षौविभाव्यतेय
तोस्पोकाव्योनाकार्यकोलंकारोनयाविना स्वभन्तरुच्यरणांयोगादस्तुजलरुणामयत

लिं
२६
२१

वस्त्वन्तरैर्गुणानामतिभासते स तद्गुणः वस्त्वन्तरेण तद्रूपं केनापि समीपगतेन स्वगुणाया।
स्वगुणसंपदोपरक्तं क्रियते भासमेव यत्समासादयति स तद्गुणः तस्य प्रकृतस्य स्वगुणोत्रास्तीति
यथा विभिन्नवर्णा गरुड्ग्रावाणो न हर्यस्य रथ्यापरितः रत्नैः पूर्वैर्यत्र रुचा रुचं स्वां मानि
निरे वंशा करीर नीलैः अत्र रविरथगापेक्षया वहरिन्मणीनां प्रोतगुणा वर्णिता तद्गुणानगुण्हार।
श्चेदस्य तथा तद्गुणः यदि तत्तद्वीर्यं वर्णसम्भावयं तस्यामपि योग्यतायां दिदं पूनानगुणानुय
हीयात्तना भावेदतद्गुणो नाम उदाब्बलास्मियत्रापि संदर तद्धवितापसजद्वजिः अतित्रस्र
रागभरितैरपि भिद्दिशुपसद्दृश्यानाहितागरगोसि अत्रान्तरक्तेनापि मनसा संयुक्तो न रक्तता
मुपादत्ते इत्यतद्गुणः किंचतादिस्य प्रकृतमस्यातिव प्रकृतमवनिनिहितमिष्यते तेन यदप्रकृतस्य स्व
पं प्रकृतेन कुतोपि निमित्तान्न रुविधीयते सोतद्गुणः इत्यादिपिज्ञातिपतेर्यम् यथा गंगाम
मस्तु सितमस्तु यमुने कज्जलाभमुभयत्र मज्जतः राजहंस तव सैव शुभ्रता चीयते न च न चा
पचीयते यद्यथा साधितं केनापि परेण तदन्यथा तत्प्रवृत्तिविधीयेत स व्याघात इति स्मृतः
येनोपायेन दृष्टेनोपकल्पितं तस्मादन्येन जिगीषुणा यात्तद्रुपायकमेव यदन्यथाकरणं स

साधिनवस्तव्याहतिहेतद्वाद्यायातः यथा हृस्मादस्यंमनसिजंजीवयंतिदृष्टौवयःविरूपाद

स्याजयन्तीस्तस्तवेवाफलोचनाः मेष्ठासंसृष्टिवेतेषांभेदेनयदिहस्थितिः ॥ एतेषांसम

नेतरमेवोक्तस्वरूपाणामलंकाराणांयथासंभवमन्येन्यानिरपेक्षतयायदिहशाहृभाग

एवार्थविषयएवोभयत्रवावस्थानं सैकार्थस्वभसमवायस्वभावासंसृष्टिः तत्रशब्दालंका

रसंसृष्टिः जमममसारोभलोभपरिभ्रमद्भ्रमसत्यतप्तोभयावलितयाविपदेकलमैवेला

कलकलोलहृष्ठानयया अर्थलंकारसंसृष्टिस्त लिम्पतीवतमोङ्गानिवर्षतीवांजनंनभः

अ्मत्पुरुषसेवेवदृष्टिनिष्फलतांगता पूर्वत्रपरस्परानिरपेक्षोपमकान्तुप्रसोसंसृष्टिप्र

योजयतः उत्तरत्रततथाविधयिउपमेतेत शब्दार्थलंकारयोस्तसंसृष्टिः सणान्ति स्थगा

मे जोपक्षंसहमतस्सलाश्वेणा तकणाणांदिश्रयालीडि परिमकरेणिवारेइ अत्रानप्रासोरू

पकंचान्योन्यानपेक्षे संसर्गश्चनयोरेकत्रश्छंदसिवासमवेतत्वात् २७ २८ अविश्रांतिज

षामात्मन्यंगांगित्वेन संकरः एकुएवतयत्रात्मन्यनासादितस्वतंत्रभावाःपरस्परमनत्रा।

णानयाहकतांदधति तएषांसंकीर्यमानस्वरूपत्वात्संकरः ३८ अनेन्सीमेनरोतेमस्क

लिं

३

30

तिनिह्नुतेनेहमनाटंकपङ्केलग्नायांमेखलायांराटितिमणितलाकोटियुग्मेगृहीतेशोणं बिम्बो
ष्ठकान्त्यात्वदनिम्नगदृशामित्यवोचाममरणेराजश्रेणीदलानांस्वजयतिप्रावृतानेह्नावेङ्करंति
ग्रचतद्गुणमपेत्यश्रांतिमताप्राद्रभूतम् नदाश्रयेण च तद्गुणस्य चेतसोप्रभूतत्वमक्रति
निमित्तमित्येतयोरंगांगिभावः यथा वा जन्मभाडिभौभिक्षागमृतकलंकात्वलयोवियो
गिन्याप्तते रिवकलितखेगापविभृपदः परिश्रेंखितौरापरिफलरकपालांकिततले प्राश्री
भस्मापांडुः पितृवणाद्ववृधोश्रिवरतिः उपमारूपकमत्येदेनश्लेषश्लेतिचनयोत्र पूर्वव
टंगांगितयाप्रतीयंते कलंकपवानवलयइतिवज्रमत्वसमरियद्देहकारस्पृतमेवसायकप्रमा
णतो प्रतिपद्यते अस्याहि रूपकत्वेतिरोहितकलंकरूपमत्वलयमेवमप्रयतयावगम्य
ते नस्यैवचक्रकरग्रहणायोग्यतयास्मात्विविकोप्रसिद्धिः श्लेषच्छायययातुकलंकस्यकराणमे
वोपचर्यंज्यतेमाभूताकेनकलंकस्यह्यन्यैवोढहनात् कलंकोद्वलयमित्येतस्युपमायो
र्वेकलंकस्योकटतंयाप्रतिमातिः नचास्यकरग्रहणेतत्वद्वेनोप्सीतिशुत्वोपचारपवशवाणे
स्यात् ॥ एवंरूपस्यसंकरस्यमाहालंकारयोरपिदृश्यते यथा राजानितदीयमभिहतदा

३

नवरसातिपातिसारावनदागजताचपुष्पमविरतिदानवरसातिपातिसारावनदा अत्रय

मकमनुलोमप्रतिलोमाविद्धभेदः पादद्वयातिपरमाणपेक्ष्येण एकस्यचयद्वन्यायदोषाभा

वादनिश्चयः द्वयोर्बहूनांवालंकाराणामेकत्रसमावेशोपिविरोधात्रयत्रयुगपदवस्था

नमस्पवो नचैकतरस्यमोपरिग्रहेसाधकं नादितरस्यपरिहारेवाबाधकमास्तियेनैकत

रएवपरिगृह्यते सर्वनिश्चयाभावरूपोद्वितीयसन्देहः संसृष्टयेनसंकरसैवादेपात

जहगंभीरांजहरस्यानिबुद्धोजहस्य णीस्मलाक्ष्योडौनाकिंबिहिणासोसरसपाणीडोज्जल

णिहीणाकडो अत्रसमुद्देपसत्तेनविशेषणसाम्यादप्रस्तुतार्थप्रतीतेः किंसमासोक्ति

किमर्थेरप्रस्तुतस्यसंबन्धेनकस्यापितत्समगुणतयाप्रस्तुतस्यप्रतिपत्तेरियमप्रस्तुतप्रशंसे

तिसंदेहः यथावा नयनानन्ददायीन्दोर्बिम्बमेतत्प्रसीदति अधुनापिनिरुद्धाशमविशी

र्णमिदंनमः अत्रचाकिंकामुकस्येहदीपककालोवर्ततइतिभंग्यंतेरणाभिधानात्पर्यायोक्तं

ततवदनस्येन्दुतिसमततयाध्यवसानादतिशयोक्तिः किंवा एतदितिवक्त्रंनिर्दिश्यतदुपारोप

वर्णनाद्रूपकं अथैनयोःसमसमुच्चयविवक्षायांदीपकम् अथवानुल्ययोगिनाकिमुत्प्रदोष्स

मयेविशेषणसामर्थ्यादाननस्यावगतौ समासोक्तिः अहो किंशुकवने मल्पस्यावादप्रस्तनप
शंसेति बहूनां संदेहादयमेव संकरः यत्र तु न्यायदोषयोरन्यतरस्यावतरणः एकस्यानिश्चया
त्र संदेहः न्यायश्च साधकत्वमनुकूलता दोषश्च बाधकत्वं प्रतिकूलता तत्र सौभाग्यं वितनो
ति वक्त्रशशिनो ज्योत्स्नेव हासद्युतिरित्यत्र मुखस्य तयावगम्यमाना हसितद्युतिर्वक्त्र एवानुकू
लं भजत इत्युपमायाः साधने शशिनि तु न तथा प्रतिकूलेति न रूपकं प्रत्यपत्तस्य बाधकता
वक्त्रेन्दौ तव सत्ययं यदपरः शीतांशुरभ्युद्गत इत्यत्र अपरत्वमिन्दोरनुगुणं न तु वक्त्रस्य प्रति
कूलमिति रूपकस्य साधकत्वात् प्रत्यपद्यते न रूपमाया बाधकता राजन्नारायणं लक्ष्मी
स्त्वामालिंगति भूमिरित्यत्र पुनरालिंगनं रूपमा निरस्यति सदृशं प्रति प्रेयासीप्रयुक्तस्या
लिंगनस्यासंभवात् पादाम्बुजं भवतु नो विजयाय मंजु मंजीरशिंजितमनोहरमम्बिका
याः इत्यत्र च मंजीरशिंजितमम्बुजप्रतिकूलमसम्भवादिति रूपकस्य बाधकेन तत्पादेनु
कूलमित्युपमायाः साधकमभिधीयते इति समादेविश्रुपमर्दिनो बाधकस्य उदयेनया
न्वकटतेन प्रतिपत्तेः एवमन्यत्रापि सुधीभिः प्रतीत्यम् ॥ २९ ॥ स्फुटमेकत्र विषये शब्दा

र्थालंकृतिद्वयं व्यवस्थितं च एकस्मिन्नप्याभोगे च विषये यत्तु भावपि शब्दार्थालंकृते व्यवस्था
समासादयतः तदपरं संकरद्वयं क्रमेणाह: स्पष्टोल्लसत्किरणकेसरसूर्यबिम्बविस्ती
र्णकर्णिकमथोदिवसारविंदम् श्लिष्टाष्टदिग्दलकलापमुखावतारबद्धान्धकारमधुपाव
लि संचुकोच अत्रैकपादानुप्रविष्टौ द्विप्रकारानुप्रासौ सो माणइ इद्दगामे जो पेच्छमहतलाव
णीतरुणाणाहिअयछलुडिपरिसक्कान्तिनिवारेइ पूर्वत्रैकपादानुप्रविष्टो द्विप्रकारानुप्रासो
उत्तरत्र तु पूर्वोत्तरयोरर्द्धयोस्तावेव विपर्ययावस्थित्याविभागेन व्यवस्थितौ तेनासौ च द्विप्र
कः प्रकीर्तितः तदयमनुप्रासावयाहृकतया संदेहेन च विविधोक्तया द्विरूपत्वादेकपदा
भिदेयव्यवस्थितत्वाच्च द्वितः प्रकारत्रयेणैव संकरो व्याकृतस्तत्र तिलकविन्यादः तेनासौ त्रिरूपः
परिकीर्तितः तदयमनुप्रासानुग्राहकतया संदेहेनैकपादप्रतिपाद्यतया चाविवक्षितत्वा
त्त्रिप्रकारत्रयेणैव संकरो व्याकृतः प्रकारान्तरेणानन्तत्वादव्याकर्तुं मानंत्यानुप्रभेदानामिति
प्रतिपादिताश्च शब्दार्थोभयगतत्वेनैव त्रैविध्यमुखोऽलंकाराः अतः पुनरेषु प्रतिनियमो यद्येतेषां
तत्रापि काव्यशोभाहेतुत्वेन काव्यालंकारशब्दार्थस्याः कश्चिदर्थस्य कश्चिदुभयस्येति चेत्तु

क्रमश्च यथासंख्ये यथाक्रमे दोषगुणालंकाराणां शब्दार्थोभयगतत्वेन व्यवस्थायामन्वयव्य
तिरेकावेव प्रभवतो निमित्तं तस्याभवात् तत्र यो ऽलंकारो यदीयो भावाभावानुविधायी स त
दलंकारो व्यवस्थाप्यत इति एवं च पुनरुक्तवदाभासः परस्परितं रूपकं चोभयोर्भावाभावानुवि
धायित्वादुभयालंकारौ तथा हि शब्दहेतुकार्थान्तरन्यासप्रभृतयोपि द्रष्टव्याः अर्थस्य तत्र
त्वैचित्र्यमुक्तं तत्तया प्रतिभासत इति तेवार्थालंकारतिमध्येयमवस्थितिमनपेक्ष्य व्यवस्थि
ताः यो ऽलंकारो यदाश्रितः स तदलंकार इत्यापि कल्पनायामन्वयव्यतिरेकावेवाश्रि न
यौ तदाश्रयमन्तरेण विशिष्टस्याश्रयाश्रयिभावस्याभावादित्यलंकाराणां यथोक्तं निमित्त
मेवं परस्परं व्यतिरेको ऽत्र यातः १४ एवं देशाय यथायोगं संभवन्तोपि केचन उक्तेष्वन्तर्भवन्ती
ति न पृथक्प्रतिपादिताः तथा ह्यनुप्रासस्य प्रसिद्धभावो वैफल्यं हन्ति विबोध इति यत्र यो न्यर्थो
ऽत्र प्रसिद्धिविरुद्धतामनुप्रासार्थं न प्रतिकूलवर्णतां च यथाक्रमं नातिक्रामेति तत्स्वभावत्वात्
क्रमेणोदाहरणं वक्रोक्त्यकारपंक्तिर्हारपि च हनियंलटं हर्षजातानन्देन तत्रनाथाक
णमपि वक्रणाकृ वरार्येके वेर: नेहसंघसंरणाज गउपकृतये नित्ययुक्तस्यय स्कोतिश्री

तिशसंन महिमरुचः सोवतान्स्पंदनोनः अहंकार्त्स्नकर्मप्रातिनियमेवस्तुतिरन्यग्रामानुरो
धैनैव प्रतिपादितानाम्पुराणोनितिहासादिष्वानतयाप्रतीतेतिप्रसिद्धिविरोधः भजन्तरुणी
रमणीमहिरमानेदस्यां दिसेदरेजेस्वाविर्यदिमहीलोलाहापिनिगच्छामितार्किववदायेमेः
यनायारणेमणिमेखलमाकिनगंगांजान मंत्र्वमंजीरम् पादिसरणमरुणचरणवरण
कमकारणेउक्तते अत्रवाधपस्यविवेघपमानेनकिञ्चिदपिवारुनेप्रतीयतमस्त्यगुह्यार्थैने
वान्यग्रामस्यैवफलं अंडजोत्कंधयापूर्णमाकंधकलकांथिमाम् कम्बुकंथः वणिका
येऊरूकंयातिसंदूर स्वंगारेपुरुषवर्णाडम्बरः पूर्वोक्तायानीत्याविरुध्यताइतिशुरुषाः
ग्रामेत्राप्रतिक्रूलवर्णितावृत्तिविरोधः यमकस्यपादत्रयगतत्वेनष्यमनमपशुक्तत्वेदोषः
यथा भुजंगमस्येवमणिस्सदम्भायाग्राहावकीर्णवनदीसदम्भाः दूरेततोनिर्णयतोपिजं
नोकर्षतिचेतिचेतःप्रसभंविसदम्भाः उपमायामुपमानस्यजातिप्रमाणयतेन्यूनत्वमधिक
तानानातादृषणी अनुचितार्थत्वेदोषः धर्माश्रयेतन्यूनाधिकत्वेयथाक्रमंहीनपदत्वमधिक
पदत्वाचनत्वाभिवत्तः क्रमेणोदः चाण्डालैरिवयुष्माभिस्साहसंपरमंकृतम् वह्निस्फुलिंग

लि
३३

स्वभावरयं च कान्ति । अत्र पद्मासनासीनश्चक्रवाको विराजते युगादौ भगवान्वेधा विनिर्मित्सु
रिव प्रजाः । पातालमिव नाभिस्ते स्तनौ क्षितिधरोपमौ वेणीदण्डः पुनरयं कालिन्दीपातसन्नि
भः । अत्र चण्डालादिभिरुपमानैः प्रस्तुतोऽर्थो व्यर्थमेव कदर्थितः इत्यनुचितार्थता । स मुनिर्लां
छितो मौञ्ज्या कृष्णाजिनपटं वहन् व्यराजन्नीलजीमूतभागाश्लिष्ट इवांशुमान् । अत्रोपमान
स्य मौञ्जीस्थानीयतडिल्लक्षणो धर्मः केनापि पदेन न प्रतिपादित इति हीनपदत्वम् । स पीतवा
साः प्रगृहीतशार्ङ्गो मनोज्ञभीमं वपुराप कृष्णः । शतह्रदेन्द्रायुधवान्निशायां संसृज्यमानः शशिने
व मेघः । अत्रोपमेयस्य शङ्खादेरनिर्देशाच्छशिनो ग्रहणमतिरिच्यत इत्यधिकपदत्वम् । लिङ्ग
वचनभेदो भिन्नोपमानोपमेययोः साधारणं चेदुभे मन्यन्ते उभयोरपि तदेकतरस्यैव तद्धर्मसमन्व
यावगतेस्तद्विशेषणस्यैव तस्योपमानत्वमुपमेयत्वं वा प्रतीयमानेनापि धर्मेण प्रतीयत इति
प्रक्रान्तस्यार्थस्य स्फुटमनिर्वाहाद्दुष्टमथ प्रक्रमभङ्गरूपत्वं यथा । चिन्तारत्नमिव च्युतोऽसि करतो
धिङ्मन्दभाग्यस्य मे सज्जनो भावितादेव गङ्गाजलवद्भाविव । यत्र तु नानात्वेऽपि लिङ्गवचसोः साम्या
भिधायि पदस्वरूपभेदेनापद्यते न तत्रैते दूषणावताराः । उभयत्रापि प्रसिद्ध्यनुगमनमस्य भा

३३

वचनात् यथा शैलोरणैर्घैः प्रथितो रत्नैरिव महार्णवा उद्देशो मह्यघ्नोन्याभिस्त्रीभिरुपरतनाम्नतः
दयते स्म परां शोभां नदीयाविभ्रमाश्रवेति कालपुरुषविध्यादिभेदेपि न तथा प्रतीतिरस्खलितरूपत
याविश्रान्तिमासादयती त्वसावपि भग्नप्रक्रमत्वेनैव व्याख्यातः यथा अतिथिं नाम काकुत्स्थात्पुत्रमाप कुमु
द्वती पश्चिमाद्यामिनीयामात्प्रसादमिव चेतना अत्र चेतना प्रसादमाप्नोतीति न पुनरापेति
कालभेदः प्रत्ययमज्जनविशेषविविक्तमूर्तिक्षोमसम्भ्रमरागरुचिरस्फुरदंशुकान्ताविभ्राजसेसम
काकेन नमश्चंयन्ती बालप्रवालविटपप्रभवालतेव अत्र लता विलम्बनेन न विभ्राजसे इति सम्बो
ध्यमानस्त्रिष्टस्यामम्बोध्यमानविषयतया व्यत्यासरूपभेदः गंगेव प्रभवतीनेमदेवकीर्तिरि
ति देवचगंगप्रवहतिन न प्रवहति त्यप्रयुक्तनाम्नैनैवियंजातीयकस्य चान्यस्यार्थस्योपमा
नगतस्यासंभोवाद्विध्यादिप्रभेदः न तु समानमस्यारितं प्रतीयमाने वा धर्मेतरस्योपायायदर्थ
वसिता यामुपमायामुपमेयस्य प्रकृतधर्माभिसम्बन्ध एव केवलं न कालादिभेदोऽस्ति यत्रापूर्व
नैव सामान्यधर्मेणोपमावगम्यते यथा युधिष्ठिर इवायं सत्यवादीति न तु युधिष्ठिर इव
सत्यवादी सत्यं वदतीति प्रत्ययनस्यां महे सत्यवादी सत्यं वदतीति न चैपोनरुक्त्यमाशंकनीयं

लिं
३४
34

पि

रेयं षं प्रसातीति स्युत्पिरसत्यवचनेन सत्यवाच्यवमित्यर्थ्यार्थगमात् सत्यमेवन्तत् किंतु स्थिते थप्रयो
गेषु समर्थनमिदं नतु सर्वथा निरवद्यं प्रस्तुतवस्तुप्रतीतिविघातादिति सचेतसमपवप्रमाणं अस्मा
हृष्यासं भवावध्यपमायामनुचितार्थया मेवापर्यवसानः यथा याम्याभिकाव्यभाषिणे वितता
र्थेराणं अत्रकाव्यस्य भाषिनर्थेनेचरार्थेमा भिस्सायर्म्पीडञ्चापिन प्रतीतमित्यनुचितार्थत्वम्
निष्पेतुगास्यादिवनस्यदीप्ताप्रधारायन्मीण्डलमध्यभाजः ज्वाज्वल्यमाना इवेवारियावादिनाव
भाजः परिवीषिनैकात् अत्रापि ज्वलेत्येस्तुधारास्सूर्यमांडलो निर्वतेन्येनसंभवेनीत्युपनिबध्य
मानो क्रोनाचिन्त्यमेव प्रसाति उत्प्रेक्षायामपि संभावनक्रवेवादयपवव्यक्त प्रस्त्वेनेनयथा श
ह्योपिकेवलस्यास्य सायर्म्यमेव प्रतिपादयितुं पर्याप्तत्वात्तस्य चास्याम विवक्षितत्वादिति तत्राप
क्षिरसावाचकत्वेदोषः यथा उद्ययोर्दीर्घिकागर्भान्मुकुलेमृदुकोत्पलम् नारीलोचनचातु
र्यशंकासंकुचितं यथा उत्प्रेक्षितमपि ताद्विकेन रूपेण परिवर्जितं वाचिकरूपापेक्षत्वात्तत्समर्थ
नाययदर्थ्यतेरन्यसमस्योपादानेनदालोक्यमिव गगनतलेन्यंतसमसमीचीनमितिनिविषयनमे
तस्यानुचितार्थेनेवदोषः यथा दिवाकराद्रक्षति यो गुहासु लीनं दिवाभीतमिवान्धकारम् तद्दे

पिकृतं धारणं प्रपन्नेऽममनम्रस्यैवेशिप्तारसांसनीव श्रद्धावेतनस्यतमसोदिवाकरायामवनसंभव
ति अतएवतन्प्रयोजितमदीणापरित्राणम् संभावितेनरूपेणप्रतिभासमानस्यामनकदाचिद
नुपपत्तिरवतरतीतिव्यर्थएवतन्त्रमर्थवाच्यंयत्नः साधारणविशेषणवशादेवसमासोक्ति
रलंकारउपमानविशेषंप्रकाशयतीतितस्यात्रपुनरुपादानेप्रयोजनाभावादनुपादेय
ता यत्तदुपृहर्षस्यंपुनरुक्ततावादोषः यथा स्पृशतितिग्मरुचौककुभःकरैर्दयितयेववि
जृम्भिततापया अतनुमानपरिग्रहयास्थितंरुचिरयाचिरयाधिदिनंश्रिया अत्रतिग्मरुचा
ककुभांच यथासदृशविशेषणवशेनव्यक्तिविशेषपरिग्रहेणचनायकनाव्यक्तिस्तथा
ग्रीष्मदिवसश्रियोपिप्रतिनायकात्वेनभविष्यतीतिकिंदयितयेतिस्वशब्दोपादानेनश्लेषोप
मायास्तुसविषयोयत्रोपमानस्योपादानमन्तरेणसाधारणोपिविशेषणोपुनतथास्वयंच
पल्लवाताम्रभास्वत्करविराजिनीप्रभातसंध्येवास्यापफललोभ्यैर्हितप्रदेति अत्रस्तनप्रशं
सायामपिउपमेयमप्यनयैवनीत्यातीतिनपुनःप्रयोगेनकदर्थनीनेयं यथा ॥ अहतेषु
विहंगमेषुमशकोनायंपरोवार्यतेमध्येवापरिवाधसंस्करणमतोरेत्रमानीनांकृतं त्वयैतो

वि
३५

पिनकल्प्यते प्रचलितं मध्येपि तेजस्विनां थिक्तामान्यमचेतनं प्रभुमिवानास्व्हत्नत्वतस्म य
त्राचेतसः प्रभोरप्रस्तुतनविशिष्टसमासामान्यद्वारेणाभिव्यक्तेरप्रस्तुतमेवप्रकृतकथनम् नदेते
लंकारदोषा यथासंभविनोन्येप्येवंजातीयकाः पूर्वोक्तायैव जात्यामर्न्नेभावितानपृथक्प्रति
पादनमर्हन्तीति ॥ इति श्रीकाव्यप्रकाशेऽर्थालंकारनिर्णयोनाम दशमउल्लासः १०
ॐ इत्येषमार्गो विदुषां विभिन्नोप्यभिन्नरूपः प्रतिभासते यत् न तद्विचित्रं यदमुत्र सम्य
ग्विनिर्मिता संघटनैव हेतुः ॥ शुभम् संवत् १९[illegible] कार्त्तिक वदि चतुर्थ्याम्
रविवासरान्वितायां ॥ ॐ श्रीरामाय नमः ॥ नमो भगवते वासुदेवाय नमो नमः